

पूणिमा

इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

६१

पू

र्णा

३३

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषौ योजनीयावलीकौ

कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

-बापूदेव शास्त्री

[धेरै मिहिनेत गरीओ तयार गरिएको छ । यस कारण यहाँ भूटो गुण अथवा दोष नलगाइदिनुहोला ।]

पूर्णमा

(इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

१६ वर्ष

१ अङ्क

सम्पादक-

महेशराज पन्त

दिनेशराज पन्त

प्रकाशक-

देवीप्रसाद भण्डारी

(संशोधन-मण्डलद्वारा)

यस अङ्कको मूल्य रु. १५/-

विषय-सूची

१. गोपालराजवंशावलीमा परेका चारि सय आठ जस्ता शब्दको विषयमा महेशराज पन्त १-२०
२. महोद्दामकीर्ति शाहले श्रीकृष्ण पाठकलाई लेखेको अप्रकाशित पत्र दिनेशराज पन्त २१
३. श्री ५ रणबहादुर शाहको विवाहको लागि माल मगाउन लेखिएको अप्रकाशित पत्र दिनेशराज पन्त २१-२२
४. चिनियाँ भाषा सिक्नको लागि वि. सं. १८५० मा दिइएको छात्रवृत्तिसम्बन्धी अप्रकाशित पत्र दिनेशराज पन्त २२-२३
५. फारसीमा चिठीपत्र गर्न वि. सं. १८५२ मा कर्मचारी नियुक्त गरिएको अप्रकाशित पत्र दिनेशराज पन्त २३-२४
६. ऐ. शि. बाबुराम आचार्यले रचना गर्नुभएको नेपालको संक्षिप्त इतिहास देवीप्रसाद भण्डारी २४-३१
७. वि. सं. २००७-८ मा आफूले देखेसुनेका र आफ्नो मनमा लागेका कुरा नयराज पन्त ३२-४४

गोपालराजवंशावलीमा परेका चारि सय आठ जस्ता शब्दको विषयमा

-- महेशराज पन्त

द न्युमर्अल्ज् प्रेजन्ट् वन् अफ् द डिफ्इकल्ट् फोनेटिङ्क् प्रब्लेम्ज् अफ् एन्आइए. । देर् फम्ज् शो
ए रिमार्क् एब्ल् यूनिफर्मिटी अल् ओभर् द एन्आइए. एर्इअ, ए यूनिफर्मिटी ह्विच् इज् नट् इन्
कीप्टिङ्ग् विथ् द सेम्अर्अल् फोनेटिङ्क् हिस्टरिज् अफ् द भेर्इअस् एन्आइए. स्पीच्इज् ।

- सुनीतिकुमार चाटुर्ज्या

[सङ्ख्यावाचक शब्दहरूले नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूका सुल्काउन गाह्रा, शिक्षासम्बन्धी प्रश्नमध्ये
एकलाई अघि साठ्न् । तिनका रूपले नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूका क्षेत्रमा सर्वत्र उदेक लाग्दो
एकनासेपना देखाउँछन् । यस्तो एकनासेपना अनेकन् नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूका शिक्षासम्बन्धी
आआपना इतिहाससंग मेल खाँदैन ।]

पश्चिम नेपालका खस राजाहरूले नेपाली भाषालाई सरकारी भाषाको मान्यता दिएका थिए भन्ने कुरा उनका
लिखतहरूमध्ये घेरैजसा नेपालीमा भएकाले बुझिएको छ । “नेपाली भाषाले” त्यहाँ “सरकारी भाषाको स्थान
पाएपछि” यस “भाषाको प्रसार नेपालउपत्यकासम्म पनि केही भइसकेको” थियो भन्ने कुराको प्रमाण दिने
सिलसिलामा गुरु धनवज्र वज्राचार्यले यस्तो लेखनुभएको छ-

जे होस्, खस-राजाहरूको पालामा नेपाली भाषाले सरकारी भाषाको स्थान पाएपछि यसको प्रसार
पश्चिमबाट पूर्वतिर बढ्न थाल्यो । त्यस बेला नेपाली भाषाको प्रसार नेपालउपत्यकासम्म पनि
केही भइसकेको देखिएको छ । यस कुराको पुष्टि गर्ने प्रमाण नपाइने होइन । उदाहरणार्थ गोपाल-
राजवंशावलीलाई देखाउन सकिन्छ । गोपाल-राजवंशावली स्थितिमल्लको समयमा संकलित
गरिएको हो । त्यस बेला नेवारी भाषा पनि निकै समृद्ध भइसकेको थियो । तैपनि खसहरूको आवत-
जावतले गर्दा नेपाली भाषाको पनि केही प्रसार त्यस बेला यहाँ भएथ्यो । यस कुराको संकेत गोपाल-
राजवंशावलीका धी वाक्यले गर्दछन् -

“पश्चात् खशिया ववः ॥ ... सम्बच्छर चारि सय आठ । .. पुन द्वितीय जयतारी प्रविष्टः ...

१. वि. सं. २०३२ मा कलकत्ता, इलाहाबाद, बम्बई र दिल्लीबाट रूपा यान्ड कम्पनीद्वारा फेरि प्रकाशित,
सुनीतिकुमार चाटुर्ज्याको दि अर्इजिन् यान्ड डिभेल्अप्मेन्ट् अफ् द वेनगल्इ त्याङ्गिज् (बङ्गाली भाषाको
उत्पत्ति र विकास) को ५११ प्रक्रम (७८२ पृष्ठ) । अब यस पुस्तकलाई चाटुर्ज्या मात्र भनी यसको चर्चा
गरिनेछ ।

सम्बच्छर चारि सय नव ॥ पुन तिरहुतिया प्रविष्टः सम्बच्छर चारि सय एकारह ... । श्री विरम-
देवीना कृत्य एन्द्रकुट सम्बच्छर चारि सय चवुदह” (गो. रा. वं. २६-२७ पत्रबाट)

गोपालवंशावलीको संस्कृतभागमै पनि ‘वव’ (आए) जस्ता नेवारी शब्दहरू घुसेका पाइन्छन् । यसै गरी यहाँ संस्कृतमै घटना टिप्पडा पनि चार सय आठ, चार सय नौ, चार सय एघाह, चार सय चौध आदि शब्दको प्रयोग भएको छ । यी शब्द नेपाली भाषाका हुन् भन्ने स्पष्ट छ ।

यसभन्दा अघि गोपालवंशावलीमा यस्ता नेपाली शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन । यसबाट खसहरूको प्रवेशका साथै नेपाली शब्दहरूको पनि प्रसार भएको उल्लेखनीय संकेत पाइन्छ । नेवारी भाषामा अङ्क गन्ने ‘छि , नसि’ आदि शब्द अलि असजिलो छन् । तीभन्दा एक, दुई, तीन, चार आदि नेपालीको अङ्कगणनापद्धति सजिलो छ । यस कारण नेपाली अङ्क-पद्धतिले छिटो प्रसार पाएको देखिन्छ । जे होस् खसराज्यको विस्तारको साथसाथै नेपाली भाषाको प्रसार हुन थालेको संकेत भने यसबाट निश्चित रूपमा पाइन्छ ।^२

गुरु धनवज्र वज्राचार्यको यस लेखाइबाट खसहरूको आवतजावत नेपालखाल्डोमा हुन थालेपछि सङ्ख्यालाई बुझाउने नेवारी भाषाका शब्द छोडी नेपाली भाषाका शब्द नेवारीमा चलन थाले भन्ने बुझिएको छ । यसको प्रमाणको लागि उहाँले गोपालराजवंशावलीमा आएका चारि सय आठ, चारि सय नव, चारि सय एकारह, चारि सय चवुदह शब्द अघि सार्नुभएको छ ।

संस्कृतमा यो टिपोट लेख्ने मान्छेले आयो भन्नको लागि नेवारीको वव लेख्दा लेखदै पनि सङ्ख्यावाचक शब्द लेख्दा चाहिँ नेवारीका शब्द नहाली नेपालीका शब्द हालेकाले नेपाली भाषाको त्यस बेला नेपालखाल्डोतिर केही प्रसार भइसकेको थियो भन्ने जिकिर गुरु धनवज्र वज्राचार्यको रहेछ भन्ने यताबाट बुझिएको छ ।

अबुठ शब्दको निर्वचन गर्न नसक्नुभएकोले गुरु धनवज्र वज्राचार्यले यस सूचीमा चलाखी गरी अबुठ सय शब्द हटाउनुभएको छ । यस कारण सबभन्दा पहिले यो अंश अविकल रूपमा यहाँ उतार्नुपरेको छ—

पश्चात् खशिया ववः ॥ राजा जयतारि प्रथम प्रविष्टः सम्बच्छर चारि सय आठ पोषमासे । साह्यगु-
स्थाने खशिया अबुठ सय पातयित्वा राष्ट सर्व वने सेवितं खशिया तेन पलायितं लोक स्वस्थेन
स्वस्थान स्थितं ॥ तस्य सम्बच्छर प्रवर्तति फाल्गुणमासशुक्लत्रयोदशी । पुनः द्वितीय जयतारि
प्रविष्टः ॥ ग्रामादि अग्निदाहं करोति ॥ स्यंगुचेत प्रस्थयति । बुग्मलोकेश्वरद्रशनं श्रीपशुपतिप्रसनं ।
स्वस्थेन स्वराष्टगम भवति ॥ सम्बच्छर चारि सय नव ॥ पुन तिरहुतिया प्रविष्टः । सम्बच्छर

२. वि. सं. २०३३ मा काठमाडौं बाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, नेपाली भाषा-अधिगोष्ठी २०३३ (विवृत्ति) मा छापिएको धनवज्र वज्राचार्यको नेपाली भाषाको ऐतिहासिक विकास भन्ने निबन्ध, सो पुस्तकका २५-२६ पृष्ठ ।

चारि शब्द एकारह माघमास ॥ जौराजिनी श्रीविरमदेवीना कृत्य एन्द्रकुट सम्बच्छर चारि सय चवुद्रह ।^३

गोपालराजवंशावलीको यस उद्धरणमा चारि, अवुठ, आठ, नव, एकारह, चवुद्रह र सय गरी सङ्ख्या बुझाउने सातवटा शब्द छन् । यी शब्दमध्ये अवुठलाई छोडेर बाँकी अरु शब्द संस्कृतका चत्वारि, अष्ट, नव, एकादश, चतुर्दश र शत शब्दका अपभ्रंश हुन् भन्ने कुरा संस्कृतभाषाको सामान्य ज्ञान भएका मानिसले पनि भन्न सक्छन् । तर नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूमध्ये धेरैजसो भाषामा यस्तै यस्तै खालका शब्द हुने हुनाले गोपालराजवंशावलीमा परेका यी शब्द यिनै भाषाका हुन् भनेर ठोकेर भन्नचाहिँ धेरै नै पढनुपर्छ ।

राल्फ लाइलि टर्नरले भारतीय आर्यभाषाहरूको तुलनात्मक कोष बनाएका छन् । त्यस कोषबाट अपभ्रंश, पुरानो अवधो, उडिया, मैथिली, सिन्धी र पुरानो हिन्दीमा ४ लाई चारि भनिन्छ भन्ने बुझिएको छ ।^४

३. नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयको पहिलो १५८३ सङ्ख्याको गोपालराजवंशावलीका २६ ख- २७ क पत्र । वि. सं. २०१५ मा रोमबाट इस्तिथ्युतो इताल्लिआनो पर इल मेदिओ एद एस्त्रेमो ओरियन्तद्वारा प्रकाशित, लूच्यानो पेटेकको मेड्ईईभल् हिस्ट्रि अफ् नेपाल् (नेपालको मध्यकालको इतिहास) का २१९-२२४ पृष्ठमा ६ परिशिष्टको रूपमा गोपालराजवंशावलीको संस्कृतभाग छापिएको छ । सम्पूर्ण गोपालराजवंशावलीचाहिँ वि. सं. २०१६ मा काठमाडौँबाट हिमवत्संस्कृति-सञ्चालक-समितिद्वारा प्रकाशित हिमवत्संस्कृतिको १ वर्ष १ अङ्कका ९-२५ पृष्ठमा योगी नरहरिनाथको गोपाल-वंशावली भन्ने निबन्धमा र वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताबाट फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको मेड्ईईभल् नेपाल् (मध्यकालको नेपाल) को ३ भागको पहिलो खण्डका ११२-१५७ पृष्ठमा छापिएको छ । मूलसँग भिडाई शुद्ध पाठ यहाँ दिइएको छ ।

४. ४६५५ चत्वारि: एम्. पीएल्. 'फोर्' आर्भी. २. चत्वारि एन्. पीएल्. ३. चतुर: एम्. अक्. पीएल्. [चतुर-]

२. पा. पीके. चत्तारि नम्. अक्. अल् जेन्डर्ज्, अश. काल. चत्तारि नम्. एम्. ; — एम्आइए. *च्यारि (/ *चत्तारि आफ्टर् चतुर: अर् विथ याबन्रम्अल् फोनेट्. डिभेल्अप्मेन्ट् इन् ए न्युमर्अल्), अप्. चारि, एस्एच्. चार्, पलेस्. चिआर्, एस्. चारि, एल्. पी. कु. एन्. चार्, ए. सारि, ओबी. चिआरि, बी. चाइर्, चार्, ओर्. एम्टीएच्. ओअव्. चारि, ओएच्. च्यार्, चारि, एच्. चार्, ओमार्व्. च्यारि, °र, ओजी. च्यारि दवे गुज्एल्जी १३७ *चिआरि / *चआरि विथ इ फ्रम् बि, त्रिनि), जी. चार्, एम्. च्यार्, चार्, को. च्यारि ।

[वि. सं. २०३० मा लन्डनबाट अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, राल्फ लाइलि टर्नरको ए कम्पेरेटिभ् डिक्शन्अरि अफ् दि इन्डो-एर्यन् ल्याङ्ग्विज्ज् (भारतीय आर्यभाषाहरूको तुलनात्मक कोष) को दोस्रो आवृत्तिको २५२ पृष्ठबाट । अब यस पुस्तकलाई टर्नर मात्र भनी यसको चर्चा गरिनेछ । छापाखानामा चिह्नहरूको कमीले गर्दा टर्नरको कोषको उद्धरण दिँदा कुनै कुनै चिह्न छुटेका छन् ।]

[चत्वारि: पुलिङ्ग बहुवचन 'चार' ऋग्वेद । २. चत्वारि नपुंसकलिङ्ग बहुवचन । ३. चतुर: पुलिङ्ग द्वितीया बहुवचन [चतुर]

२. पालि प्राकृत- चत्तारि प्रथमा द्वितीया सबै लिङ्ग, अशोकको कालसीको अभिलेख- चत्तारि प्रथमा पुलिङ्ग;

४/पूर्णिमा ६१ अङ्क

अपभ्रंशमा ४ लाई चारि भनिन्छ भनी प्राकृतपिङ्गलसूत्रको आधारमा रिखार्ड पिशलको प्राकृत भाषाहरूको व्याकरणमा लेखिएको छ ।^५

हाम्रो यहाँ गुभाजूहरूले गाउने गरेका चर्यागीतमा चारि शब्दले ४ लाई बुझाएको कुरा सुभद्र काले मैथिली भाषाको बनोट भन्ने आफ्नो पुस्तकमा लेखेका छन् ।^६ चर्यागीत बङ्गालीका पुराना नमूना हुन् भनी बङ्गाली भाषाशास्त्रीहरू भन्छन्^७ भने मैथिल भाषाशास्त्रीहरूचाहिँ मैथिलीका पुराना नमूना हुन् भनी भन्छन् ।^८ जे भए तापनि ती चर्यागीत नेपालीमा लेखिएका हुन् भनी भन्नेचाहिँ कोही पनि निस्किएका छैनन् जस्तो मलाई लाग्छ ।

विक्रमको चौधौँ शताब्दीका^९ ज्योतिरीश्वरको वर्णरत्नाकर मैथिली भाषाको सबभन्दा पुरानो पुस्तक हो भनी

—मध्य भारतीय आर्यभाषा. *च्यारि (चतुरः पछि अथवा सङ्ख्यावाचक शब्दमा शिक्षासम्बन्धी नियमविरुद्ध विकाससँगै *चतारिबाट निस्केको), अपभ्रंश— चारि, (दरदी) षिणा— चार्, षिणाको पलेसी बोली— चिआर्, सिन्धी— चारि, लहँदा पञ्जाबी कुमाउनी नेपाली— चार्, असमिया— सारि, पुरानो बङ्गाली— चिआरि, बङ्गाली— चाइर् चार्, उडिया मैथिली पुरानो अवधी— चारि, पुरानो हिन्दी— च्यार् चारि, हिन्दी— चार्, पुरानो मारवाडी— च्यारि चार, पुरानो गुजराती— च्यारि टी. एन. दवेको ए स्टड्इ अफ् द गुजराती ल्याङ्ग्विज् इन् द १६थ् सेन्चुरि (भी. एस्.) [विक्रमको सोह्रौँ शताब्दीको गुजराती भाषाको परिशीलन] १३७ *चिआरि (बि, त्रिनिबाट इसँगै *चआरिबाट निस्केको), गुजराती— चार्, मराठी— च्यार् चार्, कोङ्कणी— च्यारि ।]

५. §४३९... द न्यूटर् इज् इन् ए. चारि (पिङ्गल १, ६८. ८७. १०२) फ्रम् चत्वारि, *चात्वारि (§ ६५) *चातारि (§ ८७), *चाआरि (§ १८६), चारि (§ १६५) ।

[वि. सं. २०३७ मा दिल्ली, वाराणसी, पटनाबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, रिखार्ड पिशलले लेखेको, सुभद्र काले उलथा गरेको ए ग्याम्अर् अफ् द प्राकृत् ल्याङ्ग्विज् इज् (प्राकृतभाषाहरूको व्याकरण)-को दोस्रो संस्करणको ३६८ पृष्ठबाट । अब यस पुस्तकलाई पिशल मात्र भनी यसको चर्चा गरिनेछ ।]

[चत्वारि, *चात्वारि (६५ प्रक्रम), *चातारि (८७ प्रक्रम) *चाआरि (१८६ प्रक्रम), चारि (१६५ प्रक्रम)-बाट अपभ्रंशमा नपुंसकलिङ्गमा चारि (प्राकृतपिङ्गलसूत्र १, ६८. ८७. १०२) हुन्छ ।]

६. वि. सं. २०१४ मा लन्डनबाट ल्युजाक यान्ड कम्पनी, लिमिटेडद्वारा प्रकाशित, सुभद्र काको द फर्मेशन् अफ् द मैथिली ल्याङ्ग्विज् (मैथिली भाषाको बनोट) को ३६३ पृष्ठ । अब यस पुस्तकलाई का मात्र भनी यसको चर्चा गरिनेछ ।

७. उदाहरणको लागि चाटुर्ज्याका ११०-१२३ पृष्ठ ।

८. उदाहरणको लागि काका ३२-३७ पृष्ठ ।

९. वि. सं. १९९७ मा कलकत्ताबाट रोयल एशियाटिक सोसाइटी अफ बङ्गालद्वारा प्रकाशित, सुनीतिकुमार चाटुर्ज्या

बङ्गालीभाषी भाषाशास्त्रीले पनि मानेका छन् ।^{१०} त्यहाँ ठाउँठाउँमा ४ को अर्थमा चारि लेखिएको भेटिएको छ—

॥ अथ स(म)रहरवर्णना ॥ शीर · भरण · मोरवा · आकन मावन · कुम्भी · कोनात · पटिआ · गात्रवेद प्रभृति ये अनेक दारु विन्यास तें निर्म्मजलि ते[र]ह हाथ दीर्घ नव हाथ फाण्ड अपूर्व विवकर्मजि निर्म्मजलि स्वर्ग नारि वइसलि चौपालि एक । याक चारिउ · भीति कस्तूरी · कपूर · कुकुम · अगर · चन्दन · यावाद · मायाशिर · पानीर · आठओ ये गन्धद्रव्य तकर जे पङ्क तेँ माण्डलिछ भीतर भूमि चतुःसमे अनुलेपलि अछ · तकाँ उपर सफुर बेँताँऊ षाट चुललि · वेङ्गरा नेतक माण्डलि पटिआ एक विथर · तकराँ उपर पलिके असदरे · सोनपलिकेँ मनिकउटी तेँ अलङ्कृत सफुर · गदि एक आनि उपनीत करु · सफुरद्वार वासनिक अँचरा एक परिहि · समरहर करावए वइसुअह · तदनन्तर माषतैल · षट तक्र · छागलादि · नारायण · वडनारायण · मध्यमनारायण · केतक्यादि · सुगन्ध एलातैल · महासुगन्ध प्रभृति तैल · कँचोरा दुइ आनि उपनीत करु · सोँन्दू गोँदू · कीरतू · कान्हू · प्रभृति जन चारि मरदनिआ उपनीत भउ ।^{११}

॥ अथ शयनवर्णना ॥ सफुर चित्रशाली एक देवराजगृह ततसमान · तकराँ भीतर हाथिक दान्तक पवा · मानिकक पासि · मरकतक शिरवा · सोनाक पटा · स्फटिक · दण्डा · पद्मरागक दण्डिया · अहुठ हाथ दीर्घ · अढाय हाथ फाण्ड · सेजओट एक पालु · तकाँ उपर कम्बल चारि ·^{१२}

॥ अथ द्युतवर्णना ॥ नगरक दक्षिण · जूआ योगिनीक · आयतन · देवीकाँ सन्निधान · उच्च · चौरस · सुगन्ध · वातायन · विचित्र · विपुलाकृति · शत हाथ भीतर दीर्घ · चउसट्टि हाथ फाण्ड · काँच षाटक

र बबुआ मिश्रद्वारा सम्पादित *वर्णा-रत्नाकर*मा छापिएको सुनीतिकुमार चाटुर्ज्याको *इन्ट्रडक्शन्* (उपोद्घात)-का १३-२१ पृष्ठ ।

१०. उही पुस्तकको उपोद्घातको १ पृष्ठ ।

बङ्गालीभाषी सुनीतिकुमार चाटुर्ज्या र मैथिलीभाषी बबुआ मिश्रले मिलेर सम्पादन गरेको *वर्णा-रत्नाकर* दरभङ्गाका त्यस बेलाका राजालाई उनको जन्मभाषा मैथिलीमा र अङ्ग्रेजीमा पनि समर्पणवाक्य लेखी दुवै सम्पादकको तर्फबाट समर्पण गरिएको छ । त्यहाँ मैथिलीमा मिथिलाभाषाक ई प्राचीनतम उपलब्ध ग्रन्थ (मिथिलाभाषाको यो पाइएसम्ममा सबभन्दा पुरानो ग्रन्थ) भनेर र अङ्ग्रेजीमा *दिस फर्स्ट एडिशन अफ द वर्णा-रत्नाकर*, *द ओल्ड् एस्ट टेक्स्ट इन् हिज् मदर-टङ्क सो फार् अब्टेन्ड* (मौसूफको जन्मभाषाको पाइएसम्ममा पुरानो पुस्तक वर्णरत्नाकरको यो पहिलो संस्करण) भनेर लेखिएको छ ।

११. *वर्णा-रत्नाकर*को ११ पृष्ठ ।

१२. उही पुस्तकको १४ पृष्ठ ।

निर्ममओल · जौलजन्त्र कण्डारनीक कण्डारल · विश्वकम्मन्नि निर्ममओल · वणिकभूमि · अपूर्व चेष्टसार
 एक देषु । तँका भीतर चारि राजा · चारि हाथि · चारि घोल · चारि नाव · चारि पायिक · पीत · हरित ·
 रक्त · निल · चारि वण्णं · दूअ · तीअ · चारि पाँच एकरि अनुगति · परिआ · चउसट्टि कोठा · चारि खेल
 पाल · सिहासन चौराइ · षटपद · वकढा · लओकडि · कउआकाठ · छहु खेडक विवर्त्त करइते आह ·
 हाथि राजाक पलने विषाद करइते आह · खेड अनुकरइते आह · लल · अनल विचारइते
 अह · अनेक लोक चरुङ्गा देषइते देषुअह । अनन्तर कइसन भउ · चउरासी पञ्चसार ·
 पञ्च तीआ · दोहार · पाञ्ची · दोसारी · तेसारी · नववेगर · दश वल · विदूआ · दूआ · चौक · सत्ता
 प्रभृति शिरपटोरकादि त्रयोद(श) प्रकारक खेड खेलइते देषुअह । चर गम करइते आह ·
 गुण · दूण · करइते आह · परिआ पाट चलइते आह · चर · चोरि · गम · गेङ्ग चारि प्रकारक
 वुद्धि लरइते आह · खेल खेलइते आह · अनेक सारि क्रीडाशक्ति देषुअह । अवरु कइसन
 देषु । वसनी सहिआर · खेलवार · दण्डसाह · द्रष्टा प्रभृति अनेक लोक देषुअह · चौकि महथि ·
 निदोषातलि · साउरि · पाञ्चओ कात पलइते अछ · पकात · पलिकात कटइते अछ · पलनाकात ·
 परछोहे तीनिक दानि वनइते अछिअ · दून तेगुन होइते अछ · पाञ्चेकइ मिलइते अछिअ · नौक
 वनइते अछिअ · । माँगल देइते अछिअ · पानकप्पूरक विनियोग होइते अछ · तवर्कविगम · परिहास
 करइते अछिअ · सुनन · भूलन · चुकन · उपढुकन चारि धर्म व्यवहारे · राजपुत्र · शिष्टपुत्र · साधुपुत्र
 कुलपुत्र · भट्टपुत्र · वैदेशिक · आमनैकादि अनेक ध्यसनी · अर्थी · जुआर · सङ्ग खेलइते देषु अह ·
 अपर कइसन · वन · पसहर · सरिहर · सयान · टेण्टल · अधषल · मडिषाधुर · खेलवार · जुयार · दण्ड-
 गाह · दिघोय · वेधवार · उपवार · वोलनिहार चीतीविशेषक मङ्गनिहार · अवर लोक वइसल देषुह ।
 अवर कइसन देषुह · नौषी · छषी · नालछ · तेगर · वेरली · वरहषा · वारहि · सोरहि · सातल · छषी ·
 नउषी · दुदुआ · तगीपूला · गणका · कठइचा · फुलिआ · वोड · सार्वेलि · उपरचिता दुइचारि एक
 होँका पटजूती तलि · घरतलि · वोवट चीन्धा · मनमला · ओएना · टोएना प्रभृति सिसलि ·
 सिखलि · नाहलि · घोटलि · सिवाइलि · डोग · गोट · तापस · पञ्चकटाइल हरदिआरि नानाविधचीती
 ताक विन्यास जुआ पथलि अछ · अनेक खेड विखेड यथावल यथावित्त यथायोग्य · यथासामर्थ्य ·
 खेलइते अनेकलोक देष अह ॥^{१३}

॥ अथ वेश्यावर्णना ॥ चउवटाका पुर · कनकप्राकारमण्डित · चतुरल अनेक येआवास तेँ मण्डित ·
 पाननायिका · प्रतिनायिका · सखी · सैरन्धी · परिचारिका · दास · दासी · वन्धुल · निल्लन्ज ·
 आचारहीन · निर्गति · निराश्रय · कामुकादि ये लोक तेँ सडकुल · सुगन्ध सौरभ · कुसुमकइ ग्रथना ·
 वस्तुक धूप · शरीरकइ परिष्कार · केशकइ संमाज्जन · अलङ्कारक उपनय · दूतीक गतागत · भूजङ्गक
 आलाप · चित्रशालीकइ रचना · शय्याक विन्यास · ताम्बुलक सन्ध्य · अङ्गरागक पेषण · नायिकाक
 अलङ्कार · अर्थक ग्रहण · एवं व्यावृत्त अनेक लम्पाक देषु अह · पुनु कइसन · क्त्रिम लज्जा · कपट
 तारुण्य · धनार्थ प्रेम · लोभार्थ विनय · कारणे सौभाग्य · निर्मूक्त · स्वामिसिन्दूर · एवं शीलवन्ति ·
 विलासवन्ति · वलवन्ति · करुणावन्ति · हृदयहारिणी · यौवनश्री · लावण्यायतना · सर्वाङ्गसुन्दरी ·

मुखमण्डने · वेन्ही वियण्खनी · परिहासपेसली सुन्दरी · क साथ जवे नागरजन देखथि तवे चारि पुरुषार्थ जाति · लज्जा · धन · प्रतिष्ठा · उपेखथि · यौवनावलोक्य कन्दर्पक आयतन प्राय सर्वकला-सम्पूर्ण · पुष्पमोदितकेशपाश · सम्भोगदेवता प्राय · अनेक वेश्यान्हिका मध्य · उत्तमा वसन्तसेना नामे वेश्या देषु ॥^{१४}

॥ अथ कामावस्थावर्णना ॥ नायक नायिका तन्हि दुहु अन्योन्यदर्शन भउ · अनन्तर भ(उ) कइस(न) · नय(न)क प्रीति · चित्तक सङ्ग · सङ्कल्प निद्रा · विलास विरक्ति · लज्जा अभिघात · उन्माद मरण इ ये दशओ दशा कामदेवक ई यथावकाशे आए उद्भूत भउअह । मादन · उन्मादन · प्रक्षोभण · संयोजन · सम्मोहन इ पाञ्चओ ये कामदेवक नाराच · से एकदाए नायककाँ शरीर लागि गउ · अह भउ कइसन · स्तम्भ · स्वेद · रोमाञ्च · स्वरभेद · कम्प · विवर्णता · अश्रु प्रणय इ आठओ ये सात्विक दशा से यथावकाश उद्दिष्ट भउअह · तदनन्तर सुगन्ध · पूष्प · ताम्बुल एकर विनियोग करु · शय्याकाँ उपर नायक नायिका इ दुओ एकवस्थ भउअह · अन्योन्यानुरागे मिलुअह । शिष्टक · विल्वक · उद्घटक · पीडितक चारि प्रकारक कोमलाङ्गी न भउ · वृक्षारूढ · लतावेष्टित · जघनोपरि गूढ · तिल-तण्डुल · क्षीण · नीवला-नाटिका · सात प्रकारक कठिनालिङ्गन भउ · श्रान्त · तिर्यक · पीडित · विघटित · उत्तरसंपुट · अनुनु · प्रतिरोध · सङ्क्रान्त · समौष्ठ · दश प्रकारक चुम्बन भउ · नयन · कण्ठ · कपोल · अधर · केशाकर्षण · मुख · स्तन · ललाट · जघन · नाभि · कक्षा · इथि दशहु स्थान चुम्बन निर्व्वहु · अर्द्धचन्द्र · मण्डल · मयूर · पद · दश-प्लुत · उत्पलपत्र · पाञ्च प्रकारक नखविन्यास निर्व्वहु · तिलक · प्रवाल · विन्दुक · खण्डाभ्र · कोल · चर्व्व पाञ्च प्रकारक दशनविन्यास भेल · समहस्त · भुजङ्गवलि · कामावतंस तीन प्रकारक केशाकर्षण निर्व्वहु · पद्मासन · नागरकरेणु · विदारित · स्कन्धपाद · चारि प्रकारक सामान्य सुरत भउ · संपुट · (f)पडीत · वेष्टित · उत्फुलक · वासव · एकपाद · अर्द्धपाद · कक्कटक · वन्धुरित · नागपाश · उत्कण्ठ कर्म · वलितोर · षोडश प्रकारक उत्तान-सुर(त) भउ · एवं च पार्श्वबन्ध · तिर्यक · अधोमुख · विपरीत · लताबन्ध · हिन्दोलबन्ध · कीर्त्तिबन्ध · पुरुषायितादि अनेक विबन्ध तेँ सुरत निर्व्वहु · हंस · सारस · कपोत · हारीत · कलविडू · लावकध्वनि · नायिका ये सुरतशिक्षा भउ · पदरसु · स्तनित · शीत्कृत · दूतकृत · मुम्मुरादि सुरतचेष्टा निर्व्वहु । नायक नायिका दुअओ विगताकांक्षा भउअह ॥^{१५}

अनन्तर काजरे वारिद लोपल अइसन आकार · किटाएल कालसर्प अइसन सिङ्ग · डाम्भक फरेन्द अइसन आँषि · उच्च · कर्कश · कठिन · दुर्जनमह अइसन कान · वेण्डि लागलि · साटि मोटि जाघी · तरुणे वएसे · चारि दाते · चउषण्डे वान्धे · क्रोधमूर्ति अइसन ये महिस तकरी पिचि चलल · अनेक वाहिनि चलओने धनु खजोने तोने · अग्निवान वहइताह · कइसन देषुअह · हाथ · ऊगला · कनिआर नाथक पगही ठाढी देले · शरप्राय वेग देषु ॥^{१६}

१४. उही पुस्तकका २६-२७ पृष्ठ ।

१५. उही पुस्तकका २८-२९ पृष्ठ ।

१६. उही पुस्तकको ३३ पृष्ठ ।

॥ अथ विद्यावन्तवर्णना ॥ गुजर परि वेटरा एक मन्था वग्धने · हिराधारक कलिआ चारि कान परिहले · सारु सोनाक टाड चारि वाह परिहने^{१०}

बाबूराम सक्सेनाको अवधीको उद्भेद भन्ने पुस्तकमा पुरानो अवधीमा ४ को अर्थमा चारि शब्दको प्रयोग भएका केही उदाहरण भेटिएकाले तिनको पनि यहाँ चर्चा गर्नुपरेको छ ।

मलिक मुहम्मद जायसीले वि. सं. १५९७ मा लेखेको पद्मावतमा^{११}

चारि मीत कबि मुहमद पाये^{११}

चारि बसेरे सौ चड्हे सत सौ चड्हे जो पार^{२०}

र

तुलसीदासले वि. सं. १६३१ मा लेखेको रामचरितमानसमा^{२१}

बरनौ रघुबर-बिमल-जसु, जो दायकु फल चारि^{२२}

डुइ कै चारि मांगि मकु लेह^{२३}

चारि पदारथ करतल ताके^{२४}

भनी लेखेकोलाई यसको उदाहरणको रूपमा देखाउन सकिन्छ ।

साढे तीनलाई बुझाउन कोङ्कणीमा अऊठ, पुरानो गुजरातीमा अऊठ, बङ्गालीमा आहुठा वा आउट, भोजपुरीमा आँहुठ, पुरानो मराठीमा अऊठ, मराठीमा आउट वा औट, पुरानो मथिलीमा अहुठ, पुरानो हिन्दीमा अहुठ वा

१७. उही पुस्तकको ४६ पृष्ठ ।

१८. वि. सं. २०२८ मा दिल्ली पटना वाराणसीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, बाबूराम सक्सेनाको ईमल्यूशन् अफ अवधी (अवधीको उद्भेद) को दोस्रो संस्करणको ११ पृष्ठ । अब यस पुस्तकलाई सक्सेना मात्र भनी यसको चर्चा गरिनेछ ।

१९. उही पुस्तकको १२० पृष्ठ ।

२०. उही पुस्तकको २२२ पृष्ठ ।

२१. उही पुस्तकको ११ पृष्ठ ।

२२. उही पुस्तकको १८६ पृष्ठ ।

२३. उही पुस्तकको २१९ पृष्ठ ।

२४. उही पुस्तकको १७४ पृष्ठ ।

अहूँ ठ भनिन्छ भनी टर्नरको कोषको आधार लिएर पूर्णिमाको यसभन्दा अघिल्लो अङ्कमा खुलाएर लेखिसकिएको छ ।^{२५} वर्णरत्नाकरमा साढे तीनको अर्थमा अहुँ शब्द आएको प्रमाण पनि त्यही देखाइसकिएको छ ।^{२६}

अष्ट शब्द अवधी, असमिया, (दरदसमूहको) कन्दिआ, कुमाउनी, गुजराती, (दरदसमूहको) तोरवाली, नेपाली, भोजपुरी, मराठी, मारवाडी, मैथिली, (दरदसमूहका) मैयाँ र सवि तथा हिन्दी भाषामा आठ्मा र उडियामा चाहिँ आठमा बदलिन्छ भनी टर्नरको कोषको आधार लिएर पूर्णिमाको यसभन्दा अघिल्लो अङ्कमा खुलाएर लेखिसकिएको छ ।^{२७}

आजभोलि बङ्गालीमा ८ लाई आठ् भने पनि पुरानो बङ्गालीमा आठ नै लेखिन्थ्यो भन्ने कुरा सुनीतिकुमार चाटुज्यलि हामीलाई बताएका छन् ।^{२८}

अब मैथिलाको सबभन्दा पुरानो पुस्तकमा आठ शब्दले ८ लाई बुझाएको कुराको चर्चा यहाँ गर्नुपरेको छ-

॥ अथ ज्योतिष्विदवर्णना ॥ मानस · खण्डखाद्य · भास्वती · तिथिचक्र · सोमशेखर · विद्याधरी विलस प्रभृति अनेक करणग्रन्थक व्युत्पन्न · राजमार्त्तण्ड · हलायुध · वराहमिहिर · श्रीपतिसंहिता नन्दसंहिता · देवलसंहिता · चन्द्रसंहिता · ये अनेक फलग्रन्थक व्युत्पन्न । पन्द्रह तिथि · सत्ताइस नक्षत्र · सत्ताइस योग · सात वरागन · वारह राशि · एकरी अनुपति · आठ पहर · वत्तीस घली · वारह मुहूर्त्त · दण्ड · पल · कला · विकला ते गुणनात्रे प्रतियामित्र पाप · ग्रहादि दोषवर्जित चान्द केवल ताराके अनुकूले · गुरु शुक्रके केन्द्रे · सुतहि·बुकादि योगे समन्वित सर्व गुणसम्पूर्ण लग्न भउ ॥^{२९}

॥ अथाष्टावसुवर्णना ॥ ध्रुव · मव · सोम · आप · अनल् · अनिल · प्रत्युष · प्रभास · एवं वसु आठ ॥^{३०}

२५. वि. सं. २०४१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ६० अङ्कका ६-२४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको गोपालराज-वंशावलीको अघुठ शब्दको अर्थ के हो ? भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका २१-२४ पृष्ठ ।

२६. उही अङ्कको २२ पृष्ठ ।

२७. उही अङ्कका १५-१६ पृष्ठ ।

२८. ५१९. एट्=आट आट्, आठ इन् ईएम्बी. यान्ड् ओबी. (\angle अष्ट-).

(चाटुज्याको ७९२ पृष्ठबाट)

[आठ=आट आट्, पुरानो मध्य बङ्गाली र पुरानो बङ्गालीमा आठ (अष्टबाट निस्केको) ।]

२९. वर्ण-रत्नाकरको २३ पृष्ठ ।

३०. उही पुस्तकको ५८ पृष्ठ ।

॥ अथ राज्यवर्णना ॥ अलकपत्रावली भाङ्गि तिलकपत्रालङ्कार प्रभृति ये मुखलिखन से जनि करु · गलित · वलित · मनोहर · सकुसुम · विचित्र · छायामुह छहें गुणे संपूर्ण केशविरचना से दवावे करु · सुवर्ण · मुक्ता · हीर · इथिक नानाविध बहुमूल्य यें शरीर अयुक्त होथि अलङ्कार से मनिक जोधे परिहाउ · ऊञ्च · विचित्र · पञ्चमय · देशाउरि · दुर्लभ ये दिव्याम्बर से वृद्ध स्त्री परिहाउलि · आठ गन्ध युक्तिक सत्व कुशलन्हिक सुचीराग काउ · तदन्तर सोनाक सितुआ · मुक्ताक फेर · मानिकक अनुसार · श्रीखण्डक दारु · सुवर्णक अङ्कुर · पनिआङ्गन ते संयुक्त पाट · कापल सकलात लच सूचिक तरङ्गे मचुला एवंविध सर्व्वगुणसंपूर्ण ये मुखसेन सुप्ताह · ये दौलिक दुइ वैसाखीक हाथें ते सुखासनक पाँचीपूर · ३१

संस्कृत नव शब्द काश्मीरी, कोङ्कणी, गुजराती, मराठीमा नव र पालि र पुरानो सिंहलीमा चाहिँ नव न रहन्छ भनेर टर्नरले लेखे तापनि ३२ नव शब्दले मैथिलीको सबभन्दा पुरानो पुस्तकमा ९ लाई बुझाएको नपाइने होइव-

३१. उही पुस्तकका ६२-६३ पृष्ठ ।

३२. ६९८४ नव^२ 'नाइन्' आरंभी.

पा. नव, पीके. णव, डी. नौ, अश. नो, नू, डबूलयुजी. नूँ, पीआर्. नू, डीएम्. नौ, तिर. नाब्, पश. लौडू नाव, अर. नाउ, दर. नो, शुम्. नू, निङ्ग. नूँ, वोट. नौ, गव. नूँ, कल्. रुम्ब. नो, खो. न्योह. (ह्वेन्स् य ? -ह् फ्रम् पर्स्. ? बेल्वल्कर् भल्. ९४), बीएस्एच्के. नव, नुम्, तोर्. नोम्, कन्द. नाउँ, मै. नौँ, एस्भी. नोउ, फल्. नौ, नू, नूँ, एस्एच्. गिल्. नौ, पलेस्. नाउँ, के. नव, नौ, नम्, पोग्. नाउ, राम्. कष्. डोड. नौ, एस्. नौँ, एल्. नौँ, खेत्. नौँ, अवाण्. नओँ, पी. नौ, भट. नौ, डबूलयूपह. भल्. पङ्. चुर. नओ, कु. नौ, जीएन्जी. नो, एन्. नौ, ए. बी. न, ओर्. न, नअ, बि. एम्टीएच्. अव. लख. नौ, एच्. नौ, नम्, ओमार्व. नोव, जी. नव, एम्. नव, नौ, को. नव, ओसि. नव, सि. नमय, एम्डी. नुव ।

(टर्नरको ४०१ पृष्ठबाट)

[नव 'नौ' ऋग्वेद ।

पालि- नव, प्राकृत- णव, डुमाकी- नौ, (काफिरी) अश्कुन- नो नू, (काफिरी) वंगली- नूँ, (काफिरी) प्रसुन- नू, (काफिरी दरदी) दमेली- नौँ, (दरदी) तिराही- नाब्, (दरदी) पशइको लोडोवानी बोली- नाव, पशइको अरेती बोली- नाउ, पशइको दरइ-इ-नू बोली- नो, (दरदी) शुमाशती- नू, (दरदी) निङ्गलामी- नूँ, (दरदी) वोट-पूरी- नौ, (दरदी) गवर-बती- नूँ, (दरदी) कलषाको रुम्बूर बोली- नो, (दरदी) खोवार- न्योह. (यू कहाँबाट ? हू फारसीबाट ? डक्टर् एस. के बेल्वल्कर् फेलिसिटेसन भलयुम् (डा. श्रीपद कृष्ण बेलवलकरको अभिनन्दनग्रन्थ ९४), (दरदी) बश्करीक- नव नुम्, (दरदी) तोरवाली- नोम्, (दरदी) कन्दिआ- नाउँ, (दरदी) मैयाँ- नौँ, (दरदी) सवि- नोउ, (दरदी) फलूडा- नौ नू, (दरदी) षिणाको गिलगिती बोली- नौ, षिणाको पलेसी बोली- नाउँ, काश्मीरी- नव नौ नम्, काश्मीरीको पोशुली बोली- नाउ, काश्मीरीका रामबनी कष्टवाडी डोडी बोली- नौ, सिन्धी- नौँ, लहँदा- नौँ, लहँदाको खेत्रानी बोली- नौँ,

ते[र]ह हाथ दीर्घ नव हाथ फाण्ड ३२

टनरको कोषमा एकादशको अपभ्रंशको रूपमा एकारह^{३४} र चतुर्दशको अपभ्रंशको रूपमा चवुद्रह शब्द^{३५} नपाइए पनि शत शब्द प्राकृतमा सय हुन्छ भनी लेखिएको छ ।^{३६} यसो भए पनि पुरानो बङ्गाली उखानमा

लहँदाको अवाष्कारी बोली- नओ, पञ्जाबी- नौ, पञ्जाबीको डोग्री बोलीको भटेआली बोली- नौ, पश्चिमी पहाडीका भलेसी पङ्गवाली चुराही बोली- नओ, कुमाउनी- नौ, कुमाउनीको गङ्गोई बोली- नौ, नेपाली- नौ, असमिया बङ्गाली- न, उडिया- न नअ, विहारी मैथिली अवधीको लखीमपुरी बोली- नौ, हिन्दी- नौ नम्, पुरानो मारवाडी- नोव, गुजराती- नव, मराठी- नव नौ, कोङ्कणी- नव, पुरानो सिंहली- नव, सिंहली- नमय, सिंहलीको मालदीवी बोली- नुव ।]

३३. वर्ण-रत्नाकरको ११ पृष्ठ ।

३४. टनरको २४८५ शब्दसङ्ख्या (१२० पृष्ठ) ।

३५. उही पुस्तकको ४६०५ शब्दसङ्ख्या (२५० पृष्ठ) ।

३६. १२२७८ शत- एन्. '१००' आर्भी.

पा. सत- एन्., ०अक- एन्. '१००', अश.शाह. मान्. शत-, काल्. षत-, निडक्. शत, शद, पीके. सय-, सअ-, सयय- एन्., जीवाइ. युर. शेल्, पल्. सै, पश्. शाइ, खो. शोर्, मै. शल्, एस्.एच्. शल्, के. राम्. शौ, डोङ्. शोउ, एस्. सउ, एल्. सो, खेत्. सौ, पी. सौ, सै, डब्ल्यू.पह. मद्. शौऊ, भल्. शौ, कु. एन्. सै, ए. कस, बी. स, ओर्. स, सए, बि. सै, एमटोएच्. सौ, सै, अव. लख्. सौ, पीएल्. सै, एच्. ओमार्व. सौ, ओजी. सउ, पीएल्. सइ, जी. सो, शे, एम्. शे, ओसि. (ब्राह्मी)- सत, सि. सिथ-य ।
(उही पुस्तकको ७११ पृष्ठबाट)

[शत नपुंसकलिङ्ग '१००' ऋग्वेद ।

पालि- सत नपुंसकलिङ्ग, सतक नपुंसकलिङ्ग '१००', अशोकका शाहबाजगढी र मानसेराका अभिलेख- शत, अशोकको कालसीको अभिलेख- षत, चिनिया: तुर्किस्तानमा अरेल स्टाइनले पत्ता लाएका खरोष्ठी अभिलेखहरूको भाषा- शत शद, प्राकृत- सय सअ सयय नपुंसकलिङ्ग, यूरोपको रोमानी- शेल्, नवरको एशियाई रोमानी फिलिस्तिनी बोली- सै, (दरदी) पशइ- शाइ, (दरदी) खोवार- शोर्, (दरदी) मैयाँ- शल्, (दरदी) षिणा- शल्, काश्मीरीको रामबनो बोली- शौ, काश्मीरीको डोडी बोली- शोउ, सिन्धी-सउ, लहँदा- सो, लहँदाको खेत्रानी बोली- सौ, पञ्जाबी- सौ सै, पश्चिमी पहाडीको भद्रवाही बोली- शौऊ, पश्चिमी पहाडीको भलेसी बोली- शौ, कुमाउनी नेपाली- सै, असमिया- कस, बङ्गाली- स, उडिया-स सए विहारी- सै, मैथिली- सौ सै, अवधीको लखीमपुरी बोली- सौ, बहुबचन सै, हिन्दी पुरानो मारवाडी- सौ, पुरानो गुजराती- सउ, बहुबचन सइ, गुजराती- सो, शे, मराठी- शे, पुरानो सिंहली (ब्राह्मी)- सत, सिंहली- सिथ-य ।]

शय शब्द परेको ३० र तुलसीदासले सय शब्द लेखेको देखिएको छ । ३०

गोपालराजवंशावली जुन बेला रचियो, त्यसै ताकाका नेपाली भाषाका लिखतमा यी शब्दका के कस्ता रूप छन् भन्ने विषयमा अब विचार गरौं ।

वि. सं. १४४५ सम्मका ३१ घटनाको बयान गरी स्थितिराज मल्ल (वि. सं. १४५२ मा परलोक भएका) ३०को पालामा रचिएको गोपालराजवंशावलीको ताकाको खसहरूको अभिलेख पृथ्वी मल्लको वि. सं. १४१३ को कनकपत्र हो । त्यहाँ सै शब्दले १०० लाई बुझाएको देखिएको छ—

जो , यो , कनकपत्रभितर्कि भाषा घाल घलाब , षोस षोसाव , सो , आप्ना छो पितर् , एकं सै पुरुषा , कुम्भीनरक घाल , ३१

त्यस्तै शक्तिब्रह्म राउलोको वि. सं. १४७१ को ताम्रपत्रमा पनि सै शब्दले १०० लाई बुझाएको छ—

३७.

नरा गजा विशे शय । तार अर्द्धक बाँचे हय ।

बाइश बल्दा, तेर छाग्ला । गुणे गेछे बरा पागला ॥

[चाटुज्याको ५३१ प्रक्रम (८०० पृष्ठ) बाट]

३८. सक्सेनाको १५१ पृष्ठ ।

३९. वि. सं. २०३१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३१ अङ्कमा छापिएको, महेशराज पन्तको गोपालराजवंशावली र भाषावंशावलीको साधर्म्यका केही उदाहरण भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको १६२ पृष्ठ ।

४०. वि. सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयको मूल भागको ३८ पृष्ठ ।

४१. जुम्ला श्रीढुस्काका मनप्रसाद रेग्मीसँग रहेको कनकपत्र । यो कनकपत्र सबभन्दा पहिले वि. सं. २०१२ मा काठमाडौंबाट इतिहास-प्रकाश-मण्डलद्वारा प्रकाशित इतिहास-प्रकाशको १ अङ्कमा योगी नरहरिनाथको (५६६ वर्ष पुरानु जुम्ला सिजा (सेञ्जा) का भट्टारक महाराजाधिराज पृथ्वीमल्लदेवको) कनकपत्र भन्ने निबन्धमा (११३-११६ पृष्ठमा) छापिएको हो । यसपछि वि. सं. २०१३ मा काठमाडौंबाट इतिहास-प्रकाशक-संघद्वारा प्रकाशित, इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागमा योगी नरहरिनाथको कर्णालीप्रदेश भन्ने निबन्धमा (४९-५७ पृष्ठमा) छापिएको हो । यसपछि वि. सं. २०२८ मा काठमाडौंबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, सत्यमोहन जोशीको कर्णाली लोक संस्कृति खण्ड ? इतिहासमा छापिएको हो । यसपछि वि. सं. २०३६ मा काठमाडौंबाट चन्द्रविक्रम बूढाथोकीद्वारा प्रकाशित, उनैको ऐतिहासिक पत्रसंग्रह (जुम्ला जिल्लामा प्राप्त) का ९२-९७ पृष्ठमा छापिएको हो । वि. सं. २०३९ मा जुम्ला जाँदा मूल कनकपत्रबाट पाठ सच्याइएको थियो र ग्युन्टर उन्वेसाइडले यस कनकपत्रको फोटो खिँचनुभएको थियो ।

तास्का एकं सै पुरुषां कुं भोनरक पडन् । १२

उदर्यासिंह रजवार र सुमसिबम रजवारको वि. सं. १४७८ को ताम्रपत्रमा पनि सै शब्दले नै १०० लाई बुझाएको छ—

तस्की एकं सै कुं भोनकं पड्या १३

सुमतिवर्मा रजवारको वि. सं. १४७८ को ताम्रपत्रमा पनि सै शब्दले नै १०० लाई बुझाएको छ—

तस्कि एकं सै पुरुषा महारौरव नर्क पड । १४

स्वितिराज मल्लको ताकाका खस राजाहरूका अभिलेखमा ४, ८, ९, ११, १४ लाई बुझाउने शब्द नपाइएकाले त्यस ताकाको नेपालीमा यो अङ्कका रूप कस्ता थिए भनी भन्न सकिँदैन ।

यतासम्मका कुराबाट गोपालराजवंशावलीमा ४, ८ र ९ लाई बुझाउन लेखिएका चारि, आठ र नव शब्द मैथिली

४२. बकाङ ब्यांसीगाउँको ताम्रपत्र । यो ताम्रपत्र वि. सं. २०३६ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धानकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, कन्ट्रिब्युशन्ज् टु नेपालिज् स्टडिज् (नेपालविषयक विद्यासम्बन्धी लेख) को ६ वर्षको २ अङ्कमा छापिएको राजाराम सुवेदीको वझाङ जिल्लाका बाह्र अभिलेखहरू भन्ने निबन्धमा (९४-९५ पृष्ठमा) छापिएको हो । राजाराम सुवेदीको सौजन्यले उहाँसँग रहेको नेगेटिभबाट तयार गरिएको फोटोबाट पाठ सच्याई यहाँ दिइएको छ ।

४३. वि. सं. २०३४ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपालका ४१-४२ सङ्ख्याका ५-९ पृष्ठमा परेको शङ्करमान राजवंशीको ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ भन्ने निबन्धमा (६ पृष्ठमा) यो ताम्रपत्र छापिएको छ । नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको यस ताम्रपत्रको नेगेटिभबाट तयार गरिएको फोटोबाट पाठ सच्याई यहाँ दिइएको छ ।

वि. सं. २०४१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ५९ अङ्कका ३०-४१ पृष्ठमा छापिएको महेशराज पन्तको दोहलिको निर्वचनको प्रसङ्गमा भन्ने निबन्धमा (३२ पृष्ठको ५ सङ्ख्याको टिप्पणीमा) यस ताम्रपत्रको परिचय दिँदा यसको प्रकाशनको विषयमा लेखन छुटेको थियो ।

४४. बाजुराकोटदरबारमा राजेन्द्रबिक्रमसँग रहेको ताम्रपत्र । प्राचीन नेपालका ४१-४२ सङ्ख्याका ६-७ पृष्ठमा यो ताम्रपत्र छापिएको छ । यस ताम्रपत्रका नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका छापाबाट र नेगेटिभबाट तयार गरिएका फोटोबाट पाठ सच्याई यहाँ दिइएको छ ।

पूर्णिमा ५९ अङ्कको ३२ पृष्ठमा ६ सङ्ख्याको टिप्पणीमा यस ताम्रपत्रको परिचय दिँदा यसको प्रकाशनको विषयमा लेखन छुटेको थियो ।

भाषाको सबभन्दा पुरानो पुस्तक वर्णरत्नाकरमा पनि त्यही अर्थमा र त्यही रूपमा आएको स्पष्ट देखिएको छ ।

पदको उठानमा नरहेको, स्वरदेखि पर रहेको, जोडेको मोडेको अक्षरमा नभएको क अपभ्रंशमा गमा बदलिन्छ भनी हेमचन्द्रको प्राकृतव्याकरणमा लेखिएकोले^{४५} गोपालराजवंशावलीमा पाइएको एकारह रूपको विषयमा विचार गर्न केही सजिलो भएको जस्तो मलाई लागेको छ । गोपालराजवंशावलीमा एकारह रूप भेट्टाइएकोले अर्थात् पदको उठानमा नरहेको, स्वर एदेखि पर रहेको, जोडेको मोडेको अक्षरमा नभएको एकाको क अर्कै ग नभइसकेकोले एकारह शब्दको एकामा अपभ्रंशत्व नआइसकेको देखिन गएको छ ।

वर्णरत्नाकरमा एकादशको क ग भइसकेका एगारहे^{४६} वा एगारह^{४७} रूप भेट्टिए तापनि, निकै नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा एकादशको क गमा वा घमा बदलिइसके तापनि केही नव्य भारतीय आर्यभाषाहरूमा भने क नै रहिरहेको उदाहरण यस प्रसङ्गमा दिनु अनुचित ठहरिनेछैन । सबभन्दा पहिले सिन्धीको इकारहलाई र मराठीको अकालाई यस सन्दर्भमा अधि सार्नुपरेको छ । यसपछि काश्मीरीको काह् र सिन्धीको काह्ललाई

४५. अनादौँ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-ब-भाः ॥

अपभ्रंशोऽपदादौ बर्तमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां कखतथपफां स्थाने यथासंख्यं गघदधबभाः प्रायो भवन्ति ॥

कस्य गः ।

जं द्दित्तुँ सोम-ग्गहणु असइहिँ हसिउँ निसडकु ।

पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु गिलि गिलि राहु मयडकु ॥१॥

[यद् दृष्टं सोमग्रहणमसतीभिः हसितं निःशङ्कम् ।

प्रियमनुष्यविक्षोभकरं गिल गिल राहो मृगाङ्गम् ॥]

(सिद्धहेमशब्दानुशासन ८।४।३९६)

[वि. सं. २०१५ मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, परशुराम लक्ष्मण वैद्यद्वारा सम्पादित, प्राकृत-व्याकरणम् आचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितस्य सिद्धहेमचन्द्राभिषस्य शब्दानुशासनस्य प्रकाशिकानामस्वोपज्ञवृत्तिसहितस्याष्टमोऽध्यायः (प्राकृतव्याकरण-सिद्धहेमचन्द्रनाउँका आचार्य श्रीहेमचन्द्रले बनाएको, आफैँले बनाएको प्रकाशिका भन्ने वृत्तिसमेतको शब्दानुशासनको आठौँ अध्याय) का १८२, २६३ पृष्ठबाट ।

यहाँ ०विक्षोभकरं को क ग भई विच्छोहगरु हुन गएको छ ।

४६. श्वेतहस्ती · गन्धहस्ति · सदामद · बारुवघेल · भद्रजाति प्रभृति अनेक हाथि ते पाञ्चे साते नवे एगारहे पन्ध्रहे अनेक घल साजि साजि अनेक योध चलल अछथि ·

(वर्ण-रत्नाकरको ३० पृष्ठबाट)

४७. एगारह आगुर वरली पललि · काँचे कर्पूरे लेसन देल ·

(उही पुस्तकको ६९ पृष्ठबाट)

पनि एकादशको क बाँकी रहेको उदाहरणको रूपमा देखाउन सकिन्छ । यो सूची अर्कै लामो पार्ने हो भने यसमा दरदभाषाहरूबाट र सिंहली भाषाबाट पनि उदाहरण दिन नसकिने होइन । तिराहीमा इको, फलूडामा अकाश् वा अकोश, बशकरीकमा इक्यह, षिणामा अकाइ, सविमा यकास् र सिंहलीमा एकलोस्, एकोलोस्, एकलह, एकोलह वा एकोलस रूप भएका कुरा सम्झनुपरेको छ ।^{४८}

धनवज्र गुहले चवुद्रह भनी पढे पनि गोपालराजवंशावलीमा चवुद्रह लेखिएको कुरा मूल पुस्तकमा स्पष्ट

४८. २४८५ एकादश^१ 'इलेभन्' भोएस्. [एक., दश]

पा. एकदस, पीके. एगादस, एगारस, ... तिर. इको, ... बीएस्एच्के. इक्यह, तोर्. अगाश, कन्द. अगालश्, मै. केवाइ. अगालेश्, ... एस्भी. यकाश्, फल्. अकाश, °ओश, एस्एच्. अकाइ, ... के. काह, एस्.... कान्हें, ... पी.... गिआराँ, ... कु. (ग्रेन् मर्चन्ट्स्' सिक्नेट् ल्याङ्ग्विज्) इक्ला, एन्. एघार, ए. एघार, आघ^०, बी. ओर्. एगार, एम्टीएच्. भोज्. एगारह, अब्. लख्. गेरा, एच्. इगारह, ओजी. इग्यार, जी. अग्यार, एम्. अका, सि. एकलोस्, °लह, एकोलस, ...

(टर्नरको १२० पृष्ठबाट)

[एकादश 'एघाह' वाजसनेयिसंहिता [एक, दश]

पालि- एकदस, प्राकृत- एगादस एगारस, (दरदी) तिराही- इको, (दरदी) बशकरीक- इक्यह, (दरदी) तोरवाली- अगाश, (दरदी) कन्दिआ- अगालश्, (दरदी) मैयाँको कन्यवाली बोली- अगालेश्, (दरदी) सवि- यकाश्, (दरदी) फलूडा- अकाश, अकोश, (दरदी) षिणा- अकाइ, काश्मोरी- काह, सिन्धी- कान्हें, पञ्जाबी- गिआराँ, कुमाउनी (अन्नको बेपार गर्नेहरूको गुप्ती बोली)- इक्ला, नेपाली- एघार, असमिया- एघार आघार, बङ्गाली उडिया- एघार, मैथिली भोजपुरी- एगारह, अवधीको लखीमपुरी बोली- गेरा, हिन्दी- इगारह, पुरानो गुजराती- इग्यार, गुजराती- अग्यार, मराठी- अका, सिंहली- एकलोस्, एकलह, एकोलस ।]

अका "इलेभन्" । जी. अगिआर्; एस्. इकारहं, यारहं, पन्ज्. गिआरां, एच्. इगारह, ग्यारह, ई. बी. एगार्, के. काह, सि.- एकोलोस्, एकोलह, पीकेटी. अप. एगारह, एआरह, ईटीसी., एएम्जी. एक्कारस, पी. एकादस, एकारस । एस्केआर्. एकादश ।

[वि. सं. २०२७ मा दिल्ली पटना र वाराणसीबाट भोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, ज्यूल ब्लखले लेखेको, देवराज चननाले उत्था गरेको द फ्रमेशन् अफ् द मराठी ल्याङ्ग्विज् (मराठी भाषाको बनोट) को २९५ पृष्ठबाट]

अका 'एघाह' । गुजराती- अगिआर्, सिन्धी- इकारहं यारहं, पञ्जाबी- गिआरां, हिन्दी- इगारह, ग्यारह, पूर्वी बङ्गाली- एगार्, काश्मीरी- काह, सिंहली- एकोलोस्, एकोलह, प्राकृत अपभ्रंश- एगारह, एआरह इत्यादि, अर्धमागधी- एक्कारस, पालि- एकादस एकारस । संस्कृत- एकादश ।]

देखिन्छ । टर्नरको कोषअनुसार चउदह शब्द कुनै भाषामा नभएको कुरा माथि परिसकेको छ । टर्नरको कोष-अनुसार प्राकृतमा मात्र चउदह र मैथिलीमा चौदह हुने देखिए तापनि^{४९} पुरानो मैथिलीमा चउदह पनि हुने कुरा वर्णरत्नाकरबाट स्पष्ट बुझिन्छ-

॥ अथागमाः ॥ रुद्रजामस्य · गौरोजामल · शिवधर्म · शिवरहस्य · शिवधर्मोत्तर · विष्णुधर्म · विष्णुधर्मोत्तर · भूतडामर · कालोत्तर · प्रपञ्चसार · प्रज्ञापारमिताक्षरा · अष्टसाहस्रिका · नारायणी · मञ्जुवज्र · मञ्जुघोष · चतुःशती · यक्षणी · कम्पि · चण्डरोसन · उडुश · सारावली प्रभृति चउदह आगमा ॥^{५०}

प्राकृतपिङ्गलसूत्रमा अपञ्चशमा १४ लाई चउदह भनी लेखिएको छ भनी पिशलले लेखेकाले^{५१} हेमचन्द्रको

४९. ४६०५ चतुर्दश^{५२} 'फोर्टीन्' आर्भो...

१. पा. चतुद्दस, चोद्दस, चुद्^०, अश्. चोदस (इन् सोएम्पोडी.), पीके. चउद्दस, °अह, चोद्दस, °अह,... के. चोदाह, एस्. चोदहँ, एल्. चोदाँ, मुल्त्. चोडाँ, खेत्. चौदा, पी. चौदाँ, डबूल्यूपह्. भल्. चुद्दे, पन्. चौधा, एन्. चौद,... बी. चोद्द, ओर्. चौद, एम्टीएच्. भोज्. अव्. लख्. एच्. चौदह, जी. चौद (/ चाउ-, सोएफ्. पीके. चाउद्दाहा ?), एम्. चौदा, को. चोउदा ...

(टर्नरको २५० पृष्ठबाट)

[चतुर्दश 'चौध' ऋग्वेद ।

पालि- चतुद्दस चोद्दस, अशोकका अभिलेख- चोदस (समासमा), प्राकृत- चउद्दस चउद्दह चोद्दस चोद्दह, काश्मीरी- चोदाह, सिन्धी- चोदहँ, लहँदा- चोदाँ, लहँदाको मुलतानी बोली- चोडाँ, लहँदाको खेत्रानी बोली- चौदा, पञ्जाबी- चौदाँ, पश्चिमी पहाडीको भलेसी बोली- चुद्दे, पश्चिमी पहाडीको पडवाली बोली- चौधा, नेपाली- चौद, बङ्गाली- चोद्द, उडिया- चौद, मैथिली भोजपुरी अवधीको लखीमपुरी बोली हिन्दी- चौदह, गुजराती- चौद (/ चाउबाट निस्केको, प्राकृत चाउद्दाहा ? संग दाँज), मराठी- चौदा, कोङ्कणी- चोउदा]

५०. वर्ण-रत्नाकरको ६० पृष्ठ ।

५१. §४४३... १४ चोद्दह (एच्सी. १, १७१), एएम्जी. जेएम्. चोद्दस (उवास्.; कप्पस्.; एर्ज्., यान्द् चउद्दस (कप्पस्.), मेट्रि कौजा अल्सो चउदस (कप्पस्. § ४६ बी), ए. चउद्दह (पिङ्गल १, १३३. १३४), अल्सो चाउद्दाहा (२, ६५) यान्द् चारिदहा, दहचारि (§४४२).

(पिशलको ३७० पृष्ठबाट)

[१४ चोद्दह (हेमचन्द्र १, १७१), अर्धभागधी जैनमहाराष्ट्री- चोद्दस (उवासगदसाओ, कप्पसुत्त, हर्मन याकोबीको आउसगेवड्लेट्, एर्जेड्लुङ्गेन् इन् महाराष्ट्री (महाराष्ट्रीमा छनोट कथा); र चउद्दस (कप्पसुत्त)

प्राकृतव्याकरणमा चउद्दह रूप पनि दिइएकोले^{५२} र टर्नरले पनि प्राकृतमा चउद्दह पनि हुन्छ भनी लेखेकाले^{५३} हामीलाई विचार गर्न सूत्र मिलेको छ जस्तो मलाई लागेको छ । कहीं प्राकृतको प्रभावमा परी गोपालराज-वंशावलीका लेखकले चउद्दह लेखन खोज्दा कुनैएर चउद्दह लेखेका त होइनन् भन्ने शङ्का यहाँनिर गर्न नसकिने होइन ।

टर्नरले मैथिलीमा १०० लाई सौ वा सै भनिन्छ भनी लेखे^{५४} तापनि पुरानो मैथिलीमा १०० लाई सए शब्दले बुझाउँथ्यो भन्ने कुरा वर्यारत्नाकरबाट बुझिएको छ-

॥ अथ कुट्टनीवर्णना ॥ वर्ष सए तीनि भितर वएस . पाण्डुर भजुह . शङ्खावदात केश . सङ्कुलित त्वच . उन्नति शिरा . निर्म्मस काय . भाङ्गल कपोल . फलल दाँत ।^{५५}

१०० लाई बुझाउन गोपालराजवंशावलीमा सय लेखिएको र वर्यारत्नाकरमा भने सए लेखिएकोले यी दुई शब्दमा केही भेद अवश्य देखियो । तालुस्थानीय यको उच्चारण गर्नुपर्दा कण्ठतालुस्थानीय एको उच्चारण मानिसहरूले गर्ने गरेको हामीले बराबर सुन्ने गरेका छौं । यसको उदाहरणको लागि वर्यारत्नाकरको भरखरै माथि उद्धरण गरिएको वाक्यमा ज्योतिरीश्वरले वयस् (उमेर)लाई वएस लेखेको कुरालाई अघि सार्न सकिन्छ । पढेलेखेका

छन्दको कारणले चउदस पनि (कप्पमुत्त ४६ प्रक्रम), अपभ्रंश- चउद्दह (प्राकृतपिङ्गलसूत्र १,१३३. १३४), चउद्दाहा पनि (२,६५) र चारिदहा, दहचारि (४४२ प्रक्रम) ।]

५२. न वा मयूख- लवण- चतुर्गुण- चतुर्थ- चतुर्दश- चतुर्वार- सुकुमार- कुतूहलोदूखलोलूखले ।

मयूखादिषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् वा भवति ॥ मोहो मऊहो । लोणं । इअ लवणुगमा । चोगुणो चउगुणो । चोत्थो चउत्थो । चोत्थी चउत्थी । चोद्दह चउद्दह । चोद्दसी चउद्दसी । चोद्वारो चउद्वारो । सोमालो सुकुमालो । कोहलं कोउहलं । तह मन्ने कोहलिए । ओहलो उऊहलो । ओखलं । उलूहलं ॥ मोरो मऊरो इति तु मोरमयूरशब्दाभ्यां सिद्धम् ॥

(सिद्धहेमशब्दानुशासन ८।१।१७१)
(हेमचन्द्रको प्राकृतव्याकरण २७ पृष्ठबाट)

संख्या-गद्गदे रः ।

संख्यावाचिनि गद्गदशब्दे च दस्य रो भवति ॥ एआरह । बारह । तेरह । गगरं । अनादेरित्येव । ते दस ॥ असंयुक्तस्येव ॥ चउद्दह ॥

(सिद्धहेमशब्दानुशासन ८।१।२१९)
(हेमचन्द्रको प्राकृतव्याकरण ३५ पृष्ठबाट)

५३. ४९ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

५४. ३६ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

५५. वर्यारत्नाकरको २७ पृष्ठ ।

मानिसले पनि बोल्दा रमणीयलाई रमणीए र विषयलाई विषए भनेको नमुनिएको होइन । यस कारण १०० लाई बुझाउन गोपालराजवंशावलीमा सय र वर्णरत्नाकरमा भने सए लेखिनु त्यति ठूलो फरक जस्तो देखिंदैन ।

स्थितिराज मल्लको ताकाको नेपाली भाषामा हामीले १०० लाई बुझाउने सँ शब्दबाहेक गोपालराजवंशावलीमा आएका अरू सङ्ख्यावाचक शब्द नपाएकाले ४ आदि अरू सङ्ख्यावाचक शब्दको रूप कस्तो थियो भनी ठोकेर हामी भन्न सक्दैनौं तापनि अडकल गर्ने केही आधार भने हुँदै नभएकोचाहिँ होइन । नेपाली भाषाका केहीपछिका लिखतमा ४ लाई चार वा चार् ^६ र १४ लाई चौद^७ लेखिएको कुरा यस प्रसङ्गमा भनिहाल्नुपरेको छ ।^८

५६. घाडी ४ चार रैड्या गौदान तीन धानीं सहस्र लिगले पाइ बेतालले पाइ शुभमस्तु

(कल्याण मल्लको वि. सं. १५७३ को अभिलेखबाट । वि. सं. २०३७ मा काठमाडौँबाट अच्युतकुमारी भट्टराई-द्वारा प्रकाशित, गोविन्दप्रसाद भट्टराईको नेपाल र नेपालीका ९७-९८ पृष्ठमा यो अभिलेख छापिएको छ ।)

इ चार् नित्यैका स्थिर करण छन् जान्ना ॥ ॥

(राष्ट्रिय अभिलेखालय चौथो ३३३१ सङ्ख्याको खण्डखाद्यकका ६२ ख- ६३ क पत्रबाट)

चार्, राषना

(उही पुस्तकको ११२ ख पत्रबाट)

यो खण्डखाद्यक वि. सं. १६४८ तिर लेखिएको हो (वि. सं. २०३१ मा काठमाडौँबाट गोरखापत्रसंस्थानद्वारा प्रकाशित, मधुपर्क ७ वर्ष ३ अङ्कमा छापिएको काशीनाथ तमोटको सर्वप्राचीन नेपाली पुस्तक खोज्दै जाँदा भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको १५ पृष्ठ) ।

५७. चौदै सहस्र ॥

(भूपति मल्लको वि. सं. १६१५ को ताम्रपत्रबाट । यो ताम्रपत्र डोटी सिलगढीको ब्यारेकमा छ । वि. सं. २०२२ मा काठमाडौँबाट योगी नरहरिनाथद्वारा प्रकाशित उनैको इतिहास-प्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रहको ७४८ पृष्ठमा छापिएको छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको छापाबाट तयार गरिएको फोटोबाट रजु गरी यहाँ दिइएको छ । यस ताम्रपत्रमा जोड दिएर चौदै लेखिएको हो, शब्दको मूल रूप चौदै हो ।)

५८. जिउला गोठछो आलो रोकहाहा आलो धुर्गानिको आलो दुगुरिको आलो रुगाति र फालि फलेउधीका आला २ तिऊ आलो १ एति आला सबै एकत्र घालि सासन् २ सबितु जोइसि साचलि आलो १ नव आला फोप्र ।

(वत्सराजको वि. सं. १५०७ को ताम्रपत्रबाट । वि. सं. २०१३ मा काठमाडौँबाट इतिहास-प्रकाशक-संघद्वारा प्रकाशित, इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागमा योगी नरहरिनाथको कर्णालीप्रदेश भन्ने निबन्धमा (११४-११६ पृष्ठमा) यो ताम्रपत्र छापिएको छ ।)

साकला (राउला) गोठ (कोट)को आलो रोकया आलो धुर्गानिको आलो दुंगरिको आलो रुगा जिउला आला

अब वर्णारत्नाकरमा र खसहरूका त्यही समयका लेखमा आएका अरू सङ्ख्यावाचक शब्दको तुलना गर्ने कोशिश गरौं ।

तिनि वा तीन शब्द वर्णारत्नाकरमा ३ को अर्थमा आएका छन् भन्ने कुरालाई तलका वाक्यले देखाएका छन्-

[अथ नायिका] वर्णना ॥ ॥ उज्ज्वल · कोमल · लोहित · सम · सुतल · सालङ्कार · पञ्चगुण संपूर्ण चरण · अकठिन · सुकुमार · गजहस्तप्राय · जानुयुगल · पीन · मांसल · कूर्मपृष्ठाकार श्रोणी · गम्भीर दक्षिणावर्त्ता मण्डलाकृति · नाभि · क्षीण · सुकुमार · वलित · तिनि गुणे समन्वित मुष्टिप्राह्य · वेकण्ड · श्याम सदृश · सुकुमार · सुष्म · सुद्वेष · दीर्घ · छहु गुणे संपूर्ण नोमलता । निम्मख · निरन्तराय · पीन · कठिन · उत्तुङ्ग · वत्तुल · छहुगुणे संपूर्ण पयोधर । विशाल · वलित · विशलताकार · वाँह · सुकुमार · अनुरक्त · निम्मल · ललित · रक्ताशोकपल्लवप्राय · हाथ । तूल · कोमलप्राय तिनि रेखा समन्विति ग्रीवा · । कोमल · कुटिल · कुण्डलित कनकभरणाभूषित · कान · ।^{५९}

॥ अथ कुट्टनीवर्णना ॥ वर्ष सए तीनि भितर वएस ·^{६०}

समहस्त · भुजङ्गवलि · कामावतंस तीनि प्रकारक केशाकर्षण^{६१}

तीनिकाण्ठे वरहखुरि महिसि · वृद्धगोपक दुहलि · अधतेरह वर्षक वेटिआ ते औटल · चलाओल लेवारी षडक ज्वाला · अडी डीठि · वाङ्गा पीठी · घने लाले · मधुरे ज्वाले · दूध औटल · जाहि सुन्दरीक पाछु भए कन्दर्पे टोकार पालल अछ गए · भावाभाव विवर्जित ये सुन्दरी · ते उष वीचलि दुध पौरल · हृदयक सरिकए तिनि हाथ चाकर निमुठ हाथ ठाढ़ ·^{६२}

२ २ कालिकुटा (फुदो) उधाका आला २ लिम् (भिग्) आलो १ ऐति आला सवै ऐकत्र घालि सासन् २ सवितु जोइसि वाटु जोइसि गा. (प्रा. या) घालि आलो १ नव । आला को पु ।

(वत्सराजको वि. सं. १५०७ को ताम्रपत्रबाट । यो ताम्रपत्र इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागका ११६-११९ पृष्ठमा छापिएको छ ।)

यो ताम्रपत्रमा ९ लाई बुझाउन नव लेखिएको जस्तो देखिन्छ । तर यो ताम्रपत्रका पाठ त्यति राम्ररी नपढिएकोले र यो ताम्रपत्रको मूल वा प्रतिलिपि आफूले परीक्षा गर्न नपाइएकोले निर्णय गरेर भन्न भने सकिएन ।

५९. वर्णारत्नाकरको ४ पृष्ठ ।

६०. उही पुस्तकको २७ पृष्ठ ।

६१. उही पुस्तकको २९ पृष्ठ ।

६२. उही पुस्तकको ६९ पृष्ठ ।

वि. सं. १४०९ को निरयपालको ताम्रपत्रमा तिनले ३ लाई बुझाएको देखिन गएको छ-

पला ३ तिन पला चुडि पत्यानाका । हस्तोदक् घालि तमासासन् कि ।^{६३}

यसरी विक्रमको चौधौं शताब्दीको वर्यारत्नाकरमा ३ लाई तिन वा तीनले बुझाएको देखिएकोले र वि. सं. १४०९ को निरयपालको ताम्रपत्रमा भने ३ लाई तिनले बुझाएको देखिएकोले मैथिली भाषा र नेपाली भाषामा ३ लाई बुझाउने शब्द फरक फरक भएको स्पष्ट देखिन गएको छ ।

खसहरूभन्दा तिरहुतेहरू धेरैअगाडि नेपालखाल्डोमा पसिसकेका हुन् । गोपालराजवंशावलीअनुसार तिरहुतेहरूको नेपालखाल्डोमा सबभन्दा पहिलो चर्चा वि. सं. ११६८ मा आउँछ । यो कुरा धनवज्र गुरुले नै प्रकाश पार्नुभएको हो ।^{६४} खसहरू भने यतातिर वि. सं. १३४४ मा मात्र पसेका हुन् ।^{६५} फेरि नेपालखाल्डोबाट खसहरूको मूल राज्य तिरहुतेहरूको राज्यभन्दा धेरै धेरै टाढा र धेरै नै विकट भएकोले पनि नेवारहरूको खसहरूसँगको सम्पर्क तिरहुते हरूसँगको दाँजोमा कम हुनु स्वाभाविक नै हो । फेरि यसमाथि तिरहुतेहरूको विद्या आदिको नेवारहरूमा ठूलो छाप परेको कुरा पनि हामीहरूले यहाँनिर सम्झनुपरेको छ ।^{६६}

यो सबै कारणबाट गोपालराजवंशावलीमा आएका भारतीय आर्यभाषाका सङ्ख्यावाचक शब्द नेपालीका होइनन् भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन गएकोले धनवज्र गुरुको तर्क खण्डित हुन गएको छ । यिनमा धेरैजसा शब्द मैथिलीका देखिए तापनि कुनै कुनै शब्द मैथिली भन्दा फरक भाषाका पनि देखिन गएकाले यी सङ्ख्यावाचक शब्द यी नै भाषाका हुन् भनी ठोकेर भन्न भने मूले माथि भने जस्तै धेरै नै नपढी हुँदैन ।

६३. कालाली धनगढीमा डिल्लीराम भण्डारीसँग रहेको ताम्रपत्र । यो ताम्रपत्र वि. सं. २०३४ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपालका ३०-३९ पृष्ठमा छापिएको शङ्करमान राजवंशीको ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ भन्ने निबन्धमा छ । सो अङ्कको १२३ पृष्ठ । यस ताम्रपत्रको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको छापाबाट खिँचिएको फोटोबाट पाठ सच्याई यहाँ दिएको छ ।

यो ताम्रपत्रहरूको पाठनिर्णय रमानन्द आचार्य, बर्न् हाड क्योल्भर र मसमेत भई गरिएको हो ।

६४. वि. सं. २०२१ मा प्रकाशित, पूर्णिमा ४ अङ्कमा छापिएको धनवज्र वज्राचार्यको डोयहरू को हुन् ? भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको २० पृष्ठ ।

६५. वि. सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ६ अङ्कमा छापिएको धनवज्र वज्राचार्यको कर्नालीप्रदेशको इतिहासको एक झलक भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका २१-२२ पृष्ठ ।

६६. यस विषयमा भिन्नै निबन्धमा खुलाएर लेखिनेछ ।

महोद्दामकीर्ति शाहले

श्रीकृष्ण पाठकलाई लेखेको अप्रकाशित पत्र

— दिनेशराज पन्त

1. स्वस्ति श्रीगिरिराजेत्यादिश्रीश्रीश्रीमन्महोद्दामकीर्तिसाहदेवानाम् सदा समर-
2. विजयोनाम् - - - - -
3. स्वस्ति श्रीसर्वोपमायोग्येत्यादिसकलगुणगरिष्ठराजभारासामर्थश्री-
4. श्रीकृष्णपाठकेषु सलामपूर्वकपत्रमिदं. इहा कुशल छौं. ताहा कुशल
5. चाहिये. जेहि ते परमानंद होइये. आगे जाहाको समचार भलो छ. उप्रान्त
6. ढोकामा ७० षेतको पजनि भयाको छ गरे. तेति षेतको दस्तुर चाडो दिहा-
7. ल. सर्वथा. इ संवत्त १८२५ शुभं - - - - -

(यस पत्रको नकल परराष्ट्रमन्त्रालयको ४८ सङ्ख्याको खाममा छ।)

श्री ५ रणबहादुर शाहको विवाहको लागि माल मगाउन लेखिएको अप्रकाशित पत्र

— दिनेशराज पन्त

1. स्वस्ति श्रीमन्माहाराजाधिराजकस्य स्वका
2. आगे दार्मा जाहारिका सुब्बा लछिमापति पाठकप्रति. एस साल हात्रो विवाह आटियो.
3. तसअर्थ तिमिहरूका तालुकभरिका थुमथुमका जागिन्या बांधा बित्ता बितलपपिछे
4. सावन्याफागुका हिसाब षसि बोवया घिउ तेल चारा माछा दहि सागपात फलफुलके

२२/पूर्णिमा ६१ अङ्क

५. लेषा गरि नगद रुपैया चैत्रका दिन २५ जादा नयाकोट ब्यासि ल्याइ पुन्यावः सर्वथा
६. ३. इति सम्बत् १८४५ साल् फाल्गुनशुदि रोज शुभम्

(यस पत्रको नकल परराष्ट्रमन्त्रालयको ७७ सङ्ख्याकी खाममा छ ।)

चिनियाँ भाषा सिक्नको लागि वि. सं. १८५० मा दिइएको छात्रवृत्तिसम्बन्धी अप्रकाशित पत्र

— दिनेशराज पन्त

(१ सङ्ख्या)

श्रीदुर्गासहाय ?

श्रीदुर्गा

भवानि

१. स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का - - - - -
२. आगे डोंस्या षवासके. तलाई लासा जाई चिनीज्रां अक्षर बोली सिक्न पन्ह प-
३. ठाजुं. त र तेरो षिजमदगारसमेत मैन्हावारि अठाईस रुपैया दुई आना २८ = ब-
४. रिस दिनको पोसाक जना दुईके रुपैया पचास ५० गरिबकस्यौं. अछर बोली सिक्कि
५. हात्रा हजुर आऊज्यालसम्म दमाँहा ली भोग्य गर. लायाका टहलमा रुजु रहु. अ-
६. छर बोली नसिषि बरालीरह्या तम्बिह गरौंला. ईति सम्बत १८५० मार्गसिरव-
७. दि १ रोज ४ शुभम् =

(छेउमा)

मारफत रणजीत पांडे

(यस पत्रको नकल परराष्ट्रमन्त्रालयको ४६ सङ्ख्याको खाममा छ ।)

(२ सङ्ख्या)

श्रीदुर्गासहायः १

श्रीदुर्गा

भवानि

१. स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का - - - - -
२. आगे भिम्सीन् षवास्के. तलाई लासा जाई चीनित्रा अक्षर
३. बोलि सिकन पन्ह पठाजुं. तं र तेरो षिज्मद्वारसमेत् मै-
४. न्हावारि रुपैया अठाईस् आना दुई २८= बरिस् दिनको पो-
५. साक जना दुइके रुपैया पचास् ५० गरिबकस्यौं. अक्षर बो-
६. लि सिकि हांम्रा हजूर आउन्ज्यासम्म दर्म्माहा लि भोग्य
७. गर. लायाका टहलमा रजू रहु. अक्षर बोलि नसकि ब-
८. रालिरह्या तं बिगरौला. इति सम्बत् १८५० साल मिति मा-

(छेउमा)

गंसिरशुदि १ रोज ४ शुभम्

(पछिलि)

मारफत रणजीत पांडे

(यस पत्रको सकल परराष्ट्रमन्त्रालयको ४७ सङ्ख्याको खाममा छ ।)

फारसीमा चिठीपत्र गर्न

बि. सं. १८५२ मा कर्मचारी नियुक्त गरिएको

अप्रकाशित पत्र

- दिनेशराज पन्त

श्रीदुर्गा सहाय १

श्रीदुर्गा

भवानि

१. स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का - - - - -

२४/शुक्रवा ६१ अङ्क

२. आगे फकरिलाल फारसिसनविसके. फारसिका षतवतुत लेषने
३. पढनेकन नोकर राष्ट्रियौं दर्माहा रुपैया बाह १२* गरिबकस्यौं.
४. घातिरजमासित आफना वहदामा रुजु रहनु. दर्माहा लि भोग्ये
५. गर. ईति सम्बत १८५२ साल मिति फागुनवदि १ रोज शुभम् - - - - -

(पछिल्लिर)

मार्फत् त्रिभुवन

(यस पत्रको सकल परराष्ट्रमन्त्रालयको २६ सङ्ख्याको खाममा छ।)

(क्रमागत)

ऐ. शि. बाबुराम आचार्यले रचना गर्नुभएको नेपालको संक्षिप्त इतिहास

सम्पादक - देवीप्रसाद भण्डारी

तेइसौं परिच्छेद

बहादुर शाहको मुख्तयारी (२)

भेरीदेखि गङ्गासम्म राज्यविस्तार

(ई. सं. १७८८-१७९२)

१। ई. सं. १७८६-८७ मा^२ नेपाल राज्यको पश्चिम सीमाना भेरी नदीसम्म पुगेपछि स्याम्हर्पा लामा आउँदा

* बाह १२ अर्कै अक्षरमा लेखिएको छ।

१. वि. सं. १८४५-१८४९।

२. वि. सं. १८४३ मा।

भोटसँगको युद्धमा बहादुर शाह लागे तापनि भेरीदेखि पश्चिमपट्टिका रियासतहरूमा अधिकार फैलाउने काम पनि सामनीतिद्वारा चालु राखेका थिए । ई. सं. १७८७-८८ मा^३ विलासपुर, दुल्लु, अछाम, डोटी र कुमाउँका राजाहरूसँग सन्धिपत्र गर्नालाई प्रत्येक रियासतमा आपना दूतहरू पठाए । यिनमा पात्पाली पण्डित कनकनिधि तेवारी मुख्य थिए । ई. सं. १७८८ का जनवरीमा^४ यिनले कुमाउँका राजा मोहन चन्दसँग सन्धिपत्र गरे । २।४ महीनाअगाडि वा पछाडि विलासपुर आदि चार रियासतका राजाहरूसँग पनि सन्धिपत्र भयो । हिमालयका रियासतहरूमा 'एकानमित्र एकानशत्रु' नामक सन्धि गर्ने चलन अधिदेखि चलिआएको थियो । यही सन्धि विलासपुर आदिका राजाहरूसँग भएको थियो । यसअनुसार यी सबै रियासत नेपाल राज्यका मित्र बनेका हुनाले एउटाका उपर अर्काले आक्रमण गरेमा नेपालसरकारले बचाइदिनुपर्दथ्यो । यस कारणले यी सबै राजाहरू नेपाल राज्यका आश्रयमा आइ पुगेका थिए ।

यो प्रत्येक रियासतका राजाहरूमा छिमेकका राजाहरूउपर आक्रमण गर्ने बानी लागेको बुझि तीन शताब्दी भइसकेको थियो । दिनपरदिन बढ्दै आएका नेपाल राज्यका शक्तिका भयले वा आशाले सन्धिपत्र गरे तापनि त्यो बानी छुट्न कठिन थियो । तैपनि नेपाल राज्यको बलवैभव देखाएर तहमा ल्याउने विचार गरेर बहादुर शाहले यिनीहरूका भारादारलाई काठमाडौँमा बोलाएर सत्कार गरी पठाएका थिए । परन्तु यो प्रयत्न असफल भएको हुनाले दण्डनीतिको प्रयोग गर्न करै लाग्यो ।

२। जुम्लाका राजा चक्रमुदर्शन शाह बालक हुनाले यिनका काका शोभन शाह रियासतका हर्ताकर्ता थिए । सल्यानी र जाजरकोटका राजाहरूका साथसाथै पहिले नै नेपालसरकारसँग सन्धिपत्र गरी परबतको रियासत जितिएपछि जितका भागमा ठिनी पाएका थिए तापनि सन्तुष्ट भएका थिएनन् । परबतका अधीनमा रहेको मुस्तांगनामक हिमालका साना रियासतभर यिनको दाँत गडेको थियो । तर बहादुर शाहले त्यो रियासत त्यहाँका पुराना राजा आङ्ग्यल-दोर्जेलाई थामिदिएका थिए । भोटका युद्धमा नेपाली सैन्य लागेका समयमा शोभन शाहले मुस्तांगमा आक्रमण गरी आङ्ग्यल-दोर्जेलाई भगाइदिए । यस कारणले जुम्लामा आक्रमण गर्नालाई काजी शिवनारायण खत्री र सरदार प्रबल रानालाई बहादुर शाहले ई. सं. १७८९ का जुलाईका आखिरमा^५ काठमाडौँबाट पठाए । पहाडको बाटो जाँदा जाजरकोट, विलासपुर र दुल्लुका रियासतले छेक्ने सम्भव हुनाले परबतका हिमालको विकट बाटो पत्नी यो काजी सरदारहरूले बुझि कम्पनी गोरखाली सैनिक जुम्लाभित्र लगे । तिस्त्रीकोटमा यिनीहरू केही दिन अडिँदा जुम्लाका राजधानी छिनासिममा जुम्लीको ठूलो फाराली बथान जम्मा भयो । सितम्बरमा^६ दशौँ परेको हुनाले यो फाराली फौज घट्टै गएर थोरै बाँकी रहेको थियो । तिस्त्रीकोटबाट छिनासिम ४ दिनको बाटो थियो । यस महीनाका मध्यमा^७ शिवनारायण खत्रीले महानवमीको रातमा त्यहाँ आक्रमण गरे । राजा चक्रमुदर्शन शाहलाई लिएर शोभन शाह जुम्लामा पुगे अडिए । प्रायः लडाइँ नै नगरी जुम्लामा अधिकार गरेर आङ्ग्यल-दोर्जेलाई मुस्तांग सौँपी शिवनारायण खत्री काठमाडौँमा फिरे । यस रियासतलाई नेपाल राज्यमा मिलाएपछि जाजरकोटदेखि अछामसम्मका रियासतहरू उत्तरपट्टिबाट घेरिए । भोटसँग यिनको सम्बन्ध पनि टुट्यो ।

३. वि. सं. १८४४ का हिउँदमा ।

४. वि. सं. १८४४ का माघमा ।

५. वि. सं. १८४६ का श्रावणका दोस्रा हप्तामा । ६. आश्विनमा ।

७. आश्विनमा ।

३। चौबीसी रियासतहरूमा जसरी लमजुंग र परबतका राजाहरू मिली, कास्की रियासतमा आक्रमण गरिरहन्थे, उसै गरी बाइसी रियासतहरूमा विलासपुर र अछामका राजाहरू मिली दुल्लुमा आक्रमण गर्ने चाल चलिरहेको थियो । यस समयमा विलासपुर र दुल्लुमा रासकोटीवंशका दुइ शाखाका राजा सङ्ग्राम शाह र उत्तम शाह राजा क्रमैले शासन गरिरहेका थिए । अछाममा समालवंशका पछिल्ला देवचन्द्र शाह राजा थिए । नेपालसरकारसँग सन्धिपत्र गरेपछि यिनीहरू दुइ वर्ष मात्र चूपचाप भई अडिन सके । ई. सं. १७९० का आरम्भमा^८ अछामका एक विद्रोही सरदारलाई उत्तम शाहले शरण लिँदा सङ्ग्राम शाह र देवचन्द्र शाह मिली दुल्लुमा आक्रमण गरे । उत्तम शाह अडिन नसकी सल्यानमा आएर त्यहाँ रहेका गोरखाली सरदार शत्रुसाधन शाहीसँग मिले ।

यस समयमा परबतको सदर मुकाम बागलुंगमा सरी त्यसपट्टिका रक्षाको भार लिएर अमरसिंह थापा रहेका थिए । उत्तम शाहको प्रार्थनापत्र आएपछि बहादुर शाहले यी दुवै सरदारलाई अधि बढने आज्ञा दिए । यी दुवै सरदारले दुइ कम्पनी सैनिकका साथ उत्तम शाहलाई लिएर जाँदा सुरिखेतमा सङ्ग्राम शाहले रोके । तर मामूली लडाइँमा हारेर भागी पदनाहा (अचेलको बर्दिया जिल्ला)मा अडिए । विलासपुर दखल गरी त्यहाँनेर दैलेख भन्ने ठाउँमा गढी बनाई गोरखाली सैनिक रहेर विलासपुर र दुल्लुको समेत रक्षा गर्न लागेका हुनाले यी दुइ रियासत मिलेर दैलेख कहिन लाग्यो ।

४। अछामका राजा देवचन्द्र शाहले सन्धिभङ्ग गरेका हुनाले त्यो रियासत पनि दखल गर्न आवश्यक देखेर त्यहाँको हालत स्पष्ट बुझाउनाका निमित्त अमरसिंह थापाले शत्रुसाधन शाहीलाई काठमाडौँमा बहादुर शाहछेउ पठाए । देवचन्द्र शाहलाई सहायता गर्न शोभन शाह तत्पर थिए । डोटीका राजाबाट पनि उनलाई सहायता मिल्ने सम्भावना थियो । यस कारणले शूरवीर खत्री र गोलेया भण्डारीसमेत दुइ कप्तानका साथ अरू पाँच कम्पनी गोरखाली सैनिक बहादुर शाहले अमरसिंह थापाको मद्दतका निमित्त पठाइदिए । यी सैनिकका साथ अमरसिंह थापा अछाममा पस्दा बान्नेगढीनामका टिप्पाका पुराना राजधानीमा चढेर देवचन्द्र शाह अडिए । यस ठाउँमा गोरखाली सैनिक चढ्न सकोइनन् भन्ने यिनको विश्वास थियो । परन्तु फेदीमा केही दिन मुकाम गरेर अमरसिंह थापाले रातमा उकाल्ने चढी गढीमा आक्रमण गर्दा देवचन्द्र शाह भागेर मलावार (तराई)मा पुगे । यो रियासत दखल भएको हुनाले यही बक्रांगी राजा समुद्रसिंह र बाजुराका राजासमेत अमरसिंह थापाछेउ आई नेपालसरकारका सगुता बने ।

५। डोटीमा पृथ्वीनारायण शाहका समकालीन राजा हरि शाह विषद्वारा मारिँदा गृहकलह आरम्भ भएको थियो । यी पछि यिनका भाइ कृष्ण शाह राजा भए । यिनीहरूका पिता राजा रघुनाथ शाहले थलहराका राजालाई आफ्ना अधीनमा ल्याई त्यस रियासतको पश्चिमी भाग जिती डोटी रियासतको पूर्व सीमाना सेती नदीबाट पूर्वपट्टि बढाएका थिए । कृष्ण शाहले पनि बक्रांग र अछामका राजाहरूलाई अधीनमा ल्याउने बडो उद्योग गरे । यस काममा कान्छा छोरा दीप शाहले केही सफलता पाएका हुनाले यिनलाई उत्तराधिकारी बनाई जेठा छोरा विष्णु शाहलाई कैद गरे । यिनका मरणपछि केही भारादार विष्णु शाहका पक्षमा भएर यिनलाई राजा बनाए । दीप शाहले विरोधी भारादार-हरूलाई पत्नी बडो दुर्दशासँग मारे । विष्णु शाहका आँखा फिकी एक गढीमा लगेर कैद गरे । यो घरकलहबाट फुर्सद पाएपछि अछामलाई पूरा तवरसँग दखल गर्ने सङ्कल्प गरी सेतीका किनारामा विषायल भन्ने महल बनाई यही

सैनिकछाउनी कायम गरे । यसै अवस्थामा अमरसिंह थापाले अछाम दखल गर्दा विष्णु शाह भागेर तिनोसँग गुहार माग्नु पुगे ।

विष्णु शाहको विनतिपत्र तथा डोटीमा आफ्नो अधिकार गर्ने अमरसिंह थापाको सम्मति आएको हुनाले बहादुर शाहले त्यस रियासतमा दखल जमाउनाका निमित्त काजी जगजित् पाँडेलाई मुख्य सेनापति गराएर अगस्तका फरीमा^१ काठमाडौँ बाट पठाए । पोखरा, परबत र सल्यानका १० कम्पनी जति गोरखाली सैनिक पनि रमाना भएर सेती नदीका किनारामा अमरसिंह थापासँग मिले । बर्सादका खोलानाला तर्दै ३९० माइल^{१०} बाटो २५ दिनमा पार गरी पुगेकै रातमा जगजित् पाँडेले दियायलमा आक्रमण गरिदिए । आफना एक छोरा र एक सय जति सैनिक खेत रहेपछि बचेका परिवारलाई लिई दीप शाह डुम्राकोटमा अडिए । एक सय वर्षअगाडिदेखि राजधानी परेलीकोट-बाट यही^{११} सरेको थियो । जगजित् पाँडेले तुरुन्त त्यस रियासततिर गोरखाली सैन्य लैजाँदा दीप शाहका डुम्राकोटी भैयादहरूले नारीघाटमा दिल खोलेर लडाइँ गरे । डोट्याल सैनिकसँग बन्दूक बहुत कम थिए । गोरखाली सैनिकका २ हजार नाल बन्दूक पुगेका थिए । यसभन्दा दोबर डोट्याल सैनिकहरू परे । गोरखाली सैनिकले डुम्राकोट दखल गरेपछि दीप शाहले तराईको बाटो पक्रे । ई. सं. १७९०-९१ का हिउँदभरमा^{१२} महाकालीसम्मका हिमाल र पाहाडमा समेत जगजित् पाँडेले अधिकार गरिलिए । डोटीका पाहाडखण्डको चौथाइ जति भाग विष्णु शाहलाई दिएर बहादुर शाहले सगुता राजा बनाए । यिनले राजपुरमा आफ्नो सदर मुकाम बनाएका हुनाले राजपुरका राजा कहिन लागे ।

६। महाकालीपश्चिमपट्टिका कुमाउका रियासतमा पृथ्वीनारायण शाहका समयभन्दा अगाडिदेखि नै गृहकलहले भयङ्कर रूप लिएको थियो । यस अवसरमा रुहेलखण्डमा रोहिला मुसलमानहरूले अलमोडा जित्ने भस्मीभूत गरिदिएका थिए (ई. सं. १७४४) ।^{१२} पृथ्वीनारायण शाहका अन्तिम समयमा गृहकलहले सीमाना नाघिसकेको थियो । त्यस कलहका आगामा त्यहाँका राजा दीप शाह, यिनका रानी र छोराहरू भस्म भए । केहीअगाडि नै मुख्य मन्त्री शिवदेव जोशी मारिएका थिए । दीप शाहपछि शिवदेव जोशीका छोरा जयकृष्ण जोशी पनि मारिए, अर्का छोरा हर्षदेव जोशी कैद भए । यो हत्याकाण्ड मचाएर मोहन चन्दनामक राजाका भैयादले राजमुकुट पहिरे । दुइ वर्ष-पछि गढवालका राजाबाट आक्रमण गराई त्यहाँका राजकुमारलाई कुमाउका राजा थापेर ७ वर्षसम्म हर्षदेव जोशीले शासन चलाए । हर्षदेव जोशीलाई निकाली फेरि डेढ वर्ष मोहन चन्द राजा हुँदा कनकनिधि तेवारी अलमोडामा गएर सन्धिपत्र गरेका थिए । यसको दोहोरी पत्र नपुग्दै हर्षदेव जोशीले अलमोडा जित्ने मोहन चन्दलाई मारेर एक व्यक्तिलाई राजा थापी ९ महीना जति कुमाउ लुटे । यस लूटपाटका समयमा मोहन चन्दका भाइ लालासिंहले हर्षदेव जोशीलाई हराई अलमोडा जितेर मोहन चन्दका छोरा महेन्द्र चन्दलाई राजा गराए । दुइ वर्षसम्म गढवालमा र अवधमा सहायताका निमित्त हर्षदेव जोशीले चक्कर लगाइरहेका समयमा गोरखाली सैन्यले दैलेखदेखि डोटीसम्म अधिकार गरेका थिए । डोटी दखल गरेको खबर पाएपछि हर्षदेव जोशी तुरुन्त त्यहाँ पुगी जगजित् पाँडेसँग भेट गरेर कुमाउमा आक्रमण गर्ने अनुरोध गरे ।

९. वि. सं. १८४७ का श्रावणमा ।

१०. १७२ कोस ।

११. वि. सं. १८४७ का हिउँदभरमा ।

१२. वि. सं. १८०० ।

जगजित् पाँडेसँग भेट गर्नुभन्दा पहिले नै हर्षदेव जोशीले महाराज रणबहादुर शाहका नाममा एक विनतिपत्र पठाई सजिलैसँग कुमाउमा अधिकार गराइदिन्छु भन्ने प्रार्थना गरेका थिए। त्यहाँ शासकको ठेगाना नहुँदा रंती पनि विपत्तिमा फसेका थिए। यस कारणले त्यहाँ अधिकार गरी शान्ति स्थापना गर्ने आफ्नो कर्तव्य देखाई जगजित् पाँडेले आफ्ना सरकारलाई पत्र लेखे। बहादुर शाहले यो मौका चुक्न उचित नदेखेर हर्षदेव जोशीलाई अगुवा बनाई आक्रमण गर्ने आज्ञा पठाए। डोटीमा सुबा हस्तदल शाहलाई राखी ई. सं. १७९१ का मार्चका आरम्भमा^{१३} गोरखाली सैनिक दुइतिरबाट कुमाउमा पसे। कुमाउका पूर्वभागमा गङ्गौली र चम्पावत पुराना राजधानी र नाकामा परेका मुख्य बस्ती थिए। अचेलका जुलाघाटदेखि उत्तरपट्टि जोलजीवीघाटबाट महाकाली तरी अमरसिंह थापा गङ्गौलीतिर लागे। जुलाघाटका दक्षिणपट्टिका लोहाघाटबाट महाकाली तरी जगजित् पाँडे चम्पावततिर बढे। अमरसिंह थापाले असकोटनेरका एक पहाडमा ठाना बारी रहेका समयमा केही सैन्य लिई महेन्द्र चन्द गङ्गौलीमा आए। अमरसिंह थापाले त्यहाँ आक्रमण गर्दा दुल्लुका राजा उत्तम शाहका साथ ५० जना जति गोरखाली सैनिक खेत रहे। यसतिरबाट सफल नहुने देखेर अमरसिंह थापा चम्पावततिर लागे। यता जगजित् पाँडेलाले रोक्न कोही नआउँदा चम्पावतमा अधिकार गरी सुईनामक मौजामा बसिरहे। यिनलाई हटाउनाका निमित्त लालसिंह आजँदा गोरखाली सैनिकले आक्रमण गरी २०० जना जति कुमाई सैनिक कटाइदिए। यस दिन अमरसिंह थापा पनि यहाँ आइपुग्दा लालसिंह ज्यादै डराई तराईतिर भागे। काकाले हार खाएर भागेको खबर सुनी गङ्गौलीबाट महेन्द्र चन्द पनि हटेर तराईमा गए। रोक्ने कोही नहुँदा जगजित् पाँडे र अमरसिंह थापासमेत अलमोडातिर बढे। जगजित् पाँडेले रंतीको धनमाल रतिभर नडगाई यसै महीनाका आखिरमा^{१४} यस शहरमा अधिकार जमाए। त्यहाँपछि दुइ महीनाका बीचमा कुमाउका पाहाडप्रदेशमा जगजित् पाँडेले शान्तिसँग अधिकार जमाए। हिमाल र तराईपट्टि अधिकार गर्ने काम बाँकी नै थियो। तैपनि गढवालमा तुरुन्त आक्रमण होओस् भनेर जगजित् पाँडेसँग हर्षदेव जोशीले अनुरोध गरे।

७। कुमाउदेखि पश्चिमपट्टिका गढवालका रियासतमा अजयपालका वंशले शासन गरिरहेको थियो। यस वंशका राजाहरू पहिले कुमाउका चन्द राजाहरूका अधीनमा थिए। तर अठारहौँ शताब्दीका आरम्भदेखि^{१५} चन्दवंश बलहीन भएको हुनाले गढवाली राजाहरू स्वतन्त्र भएर चन्दवंशसँग मुकाबिला गरिरहेका थिए। पृथ्वीनारायण शाहका समयमा ललित शाह गढवालका राजा थिए। मोहन चन्दले कुमाउको राजमुकुट पहिरेर पेशाचिक हत्याकाण्ड मचाउँदा हर्षदेव जोशीको पक्ष लिएर अलमोडा जिती आफ्ना माहिला छोरा प्रद्युम्न शाहलाई कुमाउका राजा बन्न पठाएथे। ललित शाहका मरणपछि यिनका जेठा छोरा जयकृत शाह गढवालका राजा भएथे। तर प्रद्युम्न शाहलाई नै गढवालको पनि राजा गराउँछु भनेर हर्षदेव जोशीले कुमाई सैन्य लगी त्यहाँको राजधानी श्रीनगर दखल गरेका थिए। त्यहाँबाट भागाभाग गरिरहेका समयमा जयकृत शाहको परलोकवास हुँदा प्रद्युम्न शाह गढवालका समेत राजा भएर श्रीनगरमा बसे; अलमोडामा आफ्ना प्रतिनिधि बनाएर साहिँला भाइ पराक्रम शाहलाई पठाए। हर्षदेव जोशीले यी दुइ भाइमा पनि फुट गराई कुमाउको जम्मै रस आफूले मात्र बटुल्दा पराक्रम शाह दिक्क भई अलमोडा छोडेर श्रीनगरमा गए। यहाँपछि पराक्रम शाहले मोहन चन्द र महेन्द्र चन्दको पक्ष लिएका हुनाले हर्षदेव जोशीले गढवालको राजसिंहासन उल्टाइदिने धुनमा लागेर जगजित् पाँडेसँग मात्र होइन, रणबहादुर शाहका नाममा समेत प्रार्थनापत्र पठाई गढवाल दखल गर्ने अनुरोध गरेका थिए।

१३. वि. सं. १८४७ का फाल्गुनका उत्तरार्धमा।

१४. चैत्रका मध्यमा।

१५. विक्रमको अठारहौँ शताब्दीका उत्तरार्धदेखि।

कुमाउमा आक्रमण गर्नालाई लमजुंगका सरदार भक्ति थापालाई बहादुर शाहले भर्ना गरी तिनका साथ एक कम्पनी सैनिकसमेत जगजित् पाँडेले पठाएका थिए । तर अलमोडा देखल भइसकेपछि यिनी पुगे । यिनको र अमरसिंह थापाको समेत सल्लाह लिएर जगजित् पाँडेले गढवालमा अधिकार गर्ने राय लेखी पठाउँदा बहादुर शाहले पनि मञ्जुरीको आज्ञापत्र पठाए । यो आज्ञापत्र आउनेबित्तिकै जूनका मध्यमा^{१६} सुबा योगनारायण मल्ललाई अलमोडामा राखी जगजित् पाँडेले रामगङ्गा नदी पार गराई गोरखाली सैन्यलाई गढवालका सीमानाभिन्न लगे । सीमानापारका चाँदपुर भन्ने ठाउँका आसपासमा कुमाइ सैन्यलाई गढवालीहरूले रोक्ने गरेका थिए । यस ठाउँमा लडाइँ हुने सम्भव देखेर जगजित् पाँडेले केही दिन मुकाम गरे । तर गढवालीको चालचलु केही नसुन्दा त्यहाँ सुबा गङ्गाराम लामालाई राखी सरासर पश्चिम लगे गोरखाली सैन्य अलकनन्दा नदीका किनारामा पुऱ्याए । यही गङ्गा नदीको मूलधारा हो । यसैका किनारामा श्रीनगर थियो । चाँदपुरबाट गोरखाली बढेको खबर सुन्नेबित्तिकै जहान-परिवार तथा श्रोसम्पत्ति हटाएर प्रद्युम्न शाहले श्रीनगरका महलहरू खन्याइदिएका थिए । यस महीनाका आखिरमा^{१७} अर्थात् अलमोडा देखल गरेका ठीक तीन महीनापछि जगजित् पाँडेले शान्तिपूर्वक यस शहरमा प्रवेश गरे ।

८। गढवालदेखि उत्तरपश्चिमपट्टि सतलज नदीसम्मका हिमाल र पाहाडमा अनेक रियासतहरू थिए । तिनका पूर्वपट्टिको नाहन राजधानी भएको रियासत अरुभन्दा ठूलो र बलियो भएको हुनाले सिरमौर कहिन्थ्यो । गढवालसँग यो जोरिएको थियो । पहाडी रियासतहरूमा चलिआएबमोजिम कहिले यिनमा मेल र कहिले लडाइँ भइरहन्थ्यो । पृथ्वीनारायण शाहका समयका सिरमौरका राजा कीर्तिप्रकाशले गढवालको तराई देहरादून लिनका निमित्त त्यहाँ आक्रमण गर्दा कलसीमा देहान्त भएको थियो । यहाँपछि गढवाली राजाहरूले देहरादून सह्यालन नसक्दा जसले सक्यो, उसले त्यहाँको कर उठाउने गरेको थियो । जगजित् पाँडेले कुमाउ गढवालमा आक्रमण गर्दा कीर्ति-प्रकाशका छोरा जगत्प्रकाश सिरमौरका राजा थिए । श्रीनगरबाट प्रद्युम्न शाह हटेर यसै रियासतका पाहाडमा गएर बसाइँ बित्ताए । पूर्वपट्टिबाट जोडतोडसँग बढ्दै आएका गोरखालीले गढवाल जितेपछि सिरमौरको पालो आइसकेको थियो । उनीहरू अलकनन्दा नतर्दँ तिम्रो हामी मिली हटायौँ भने दुवै बच्छौँ, हामी मिलेनौँ भने दुवै बिग्रन्छौँ भन्ने कुरा प्रद्युम्न शाहले जगत्प्रकाशसँग पठाई लडाइँको खर्च पनि आफैँले दिने कबोल गरी सहायता मागेका थिए । गोरखालीलाई हटाएर गढवाल बचाएमा देहरादून हात पर्ने पनि आशा थियो । यस कारणले जगत्प्रकाशले हिउँद लागेपछि सैन्यसाथ सहायता गर्न आउने कबूल गरेर प्रद्युम्न शाहलाई दिलासा दिए ।

यता हिउँद लाग्नेबित्तिकै जगजित् पाँडेले अलकनन्दादेखि पूर्वपट्टिका परगनाहरूमा अधिकार जमाउन शुरू गरे । चाँदपुर र तल्ला-सलानमा त्यसै अधिकार जमेको हुनाले त्यहाँका रक्षाका निमित्त श्रीनगरका उत्कागढीमा सुबा कालु खवासलाई राखी दक्षिणपट्टिका तल्ला-सलानमा अधिकार गर्न भनी आफ्ना साथमा रहेका गोरखाली सैन्यलाई त्यस परगनाका भिन्न भिन्न भागमा बाँडेर राखे । यस परगनादेखि दक्षिणपट्टिका, महाभारतका सिलसिलामा रहेका एक पाहाडका टिप्पामा लङ्गूरगढ भन्ने पुरानो गढी थियो । प्रद्युम्न शाहका भाइभारदारहरू त्यहीँ बसिरहेका थिए । गोरखाली सैनिक सलानमा फिँजिएपछि आफ्ना सैन्यका साथ प्रद्युम्न शाहलाई लिएर जगत्प्रकाश पनि

तराईको बाटो गरी लङ्गूरगढमा उत्रे । यहाँपछि गढवाली सैनिकमा उत्साह बढ्दा तल्ला-सलानमा फिँजिएका गोरखाली सैनिकउपर धावा गर्न थाले । सलानगढीमा रहेका गोरखाली सैनिक खतम भए । कित्राखाल र जहरी-खालमा पनि जोरसँग गढवाली लडे । गढवालीको ठूलो सैन्य कौडिया भन्ने ठाउँमा उत्रँदा अमरसिंह थापा र भक्ति थापाले दुइतिरबाट आक्रमण गरी हटाएर छिन्नभिन्न पारे (ई. सं. १७९२ मार्च) ।^{१८} गढवाली सैन्य ध्वस्त भएको हुनाले सिरमोरिया सैन्य लिएर जगत्प्रकाश लडाइँ गर्न आएका थिए । यिनलाई पाहाडतिर चढ्न नदिई अमरसिंह थापाले तराईमा नै रोके । कोटद्वारनेरका सातवारीमा लडाइँ हुँदा दुवै पक्षको प्रशस्त हानि भयो । हारजितको निर्णय गरी दुवै थरी अलग भए ।

९। कोटद्वारबाट हटेपछि जगजित् पाँडेले थप सैन्यको भाग बहादुर शाहसँग गरे । आफूसँग रहेका सैन्यले गढवाल र सिरमोरका सम्मिलित सैन्यलाई हराउन असम्भव देखेका थिए । यस तरहसँग गढवालमा गोरखालीलाई सफलता नभिलेको हुनाले डोटी, जुम्ला र अछामबाट निकालिएका राजाहरूका डिलमा आशाको अडकुर उठेर विद्रोहको आगो जलाउने अठोट गरी निश्चित तिथिमा तीन थरीले आफ्ना आफ्ना राजधानीमा उत्री स्वतन्त्र बन्ने सल्लाह मिलाए । डोटीका राजा दीप शाह र जुम्लाका चौतारा शोभन शाह रियासतभित्र पसे । तर रैतीको सहारा नपाउँदा विद्रोहको ऋण्डा खडा गर्न नसकी अछामी राजा देवचन्द्र शाहको बाटो हेरिरहे । यिनलाई रैतीले भर दिँदा अछाममा आफ्ना राजधानीमा आई लजधजसँग राजमुकुट पहिरेर त्यहाँ रहेका दुइ कम्पनी गोरखाली सैनिक खतम गरिदिए । (ई. सं. १७९२ अप्रिल) ।^{१९} काठमाडौँबाट कुमाउ-गढवालमा आउने चिठीपत्र र हातहतियारसमेत रोकिएका हुनाले यो बाटो खुलाउनाका निमित्त जगजित् पाँडेले पाँच कम्पनी सैनिकका साथ भक्ति थापालाई पठाए । यिनी सेती तरेको खबर पाउनेबित्तिकै देवचन्द्र शाह भागे । अरु विद्रोहीहरू पूर्वतिर लागेका थिए । ठीक यसै समयमा जगजित् पाँडेका सहायतालाई दुइ कम्पनी सैनिक लिएर गएका सरदार कालु पाँडे र सरदार जसिबन्त भण्डारी कर्नालीका तीरमा पुगेका थिए । यिनीहरूले भागेर आएका सात सय अछामीलाई पत्नी काटेर नदीमा हेलिदिए; देवचन्द्र शाह उम्केर गए । यी खबर पाएपछि शोभन शाह र दीप शाहले पनि भोट र मुगलानाको शरण लिए । यहाँपछि दैलेख, अछाम र डोटीका तराईमा समेत गोरखाली सैनिक गई अधिकार जमाए । डोटीको तराई ठलो भएको र गर्मीको मौसम हुनाले आधा मात्र अधिकार गर्न सके ।*

* अचेलका बर्दिया र बाँके जिल्ला दुल्लु-बिलासपुरभित्र, मलावार अछामभित्र र कैलाली र कञ्चनपुर डोटीभित्र थिए । गोरखाली सैनिकले अधिकार गर्ने नसकेको भागलाई दीप शाहका छोराहरूले अवधका राज्यमा मिलाई आफ्नो जमीनदारी गराएका थिए ।

१०। मईका आरम्भमा^{२०} अछामको विद्रोह ठण्डा गराई कालु पाँडे र भक्ति थापासमेत गढवालमा पुगे । गढवाल र सिरमोरका राजाहरूलाई एकै पटक जित्ने नेपाल राज्यको पश्चिम सीमाना जमुना नदी गराउँदा भन्ने जगजित् पाँडेको विचार थियो । काठमाडौँबाट बहुत कम सैनिक सहायताका निमित्त पुगेका हुनाले यो आशा छोडी जगत्प्रकाशसँग मेल गर्ने कुरा चलाए । तीन महीनासम्म गोरखाली सैन्य तल्ला-सलानमा चूपचाप रहे । गढवाली

वा सिरमोरिया सैनिक पनि पाहाडतिर चढ्न नसकी लङ्गूरगढमा अडिएर रहे। प्रद्युम्न शाहले जगत्प्रकाशलाई लडाइँको खर्च दिन नसक्दा दुइ थरीमा बँसन्नस्य चल्थो। यस कारणले देवप्रयागमा जगत्प्रकाश आएर जगजित् पाँडेसँग भेट गरे। जमुनासम्म गोरखाली सैन्यले अधिकार गरेमा जगत्प्रकाशले बाधा नगर्ने र जगजित् पाँडेले जमुनापार गोरखाली सैन्य नलान्ने शर्त बाँधी अगस्तका मध्यमा^{२१} मिलापत्र गरे। मिलापत्र हुनेबित्तिकै जगत्प्रकाश आफ्ना राजधानीतिर जाँदा प्रद्युम्न शाह लङ्गूरगढमा एकला परेका हुनाले जगजित् पाँडेसँग सन्धि गर्न तत्पर थिए। दुइ वर्षका लडाइँले थाकेका हुनाले नेपालसरकारका आश्रित भएर प्रद्युम्न शाह रहेमा जगजित् पाँडे पनि सन्धि गर्न चाहन्थे। परन्तु पराधीन भएर रहनामा प्रद्युम्न शाहको दिल मान्दैनथ्यो। यसै अवस्थामा नेपालभित्र चिनियाँ सैन्य चढेको हुनाले जितिएका रियासतहरूको उचित प्रबन्ध मिलाई सैन्य लिएर दौडादौड गरी आओ भन्ने रणबहादुर शाहको लालमोहर लागेको बडापत्र पुग्यो। यो खबर जगजित् पाँडेले बाहिर फैलिन नदिई प्रद्युम्न शाहसँग आफ्नो हात माथि पारेर सितंबरका आखिरमा^{२२} सन्धिपत्र गरे। यसअनुसार अलकनन्दादेखि पूर्वपट्टिका गोरखाली सैनिकले दखल गरिरहेका परगनाहरू प्रद्युम्न शाहले नेपाल राज्यमा मिलाउन दिए; यी परगनाहरू वार्षिक रु. ९००० मा ठेक लिने गरी जगजित् पाँडेले प्रद्युम्न शाहका जिम्मा दिए। अलकनन्दादेखि पश्चिमपट्टिका भागमा प्रद्युम्न शाह स्वतन्त्र राजा कायम भए; श्रीनगर पनि फिर्ता पाए। यहाँ एक नेपाली दूत रहने पनि निधो भयो।

प्रद्युम्न शाहसँग सन्धिपत्र हुनेबित्तिकै जगजित् पाँडेले सारा गोरखाली सैन्य कुमाउमा ल्याए। यस समयसम्म हर्षदेव जोशी कहिले यिनका साथ र कहिले अमरसिंह थापाका साथ बसी कुमाउका शासनको काम लिनलाई खुशामद गरिरहेका थिए। परन्तु यी कुञ्चकी व्यक्तिलाई कुमाउमा छोड्न उचित नदेखेर अमरसिंह थापाले तिन्त्रो बन्दोबस्त काठमाडौँमा गएर होला भनी अलमोडाबाट बलसँग आफ्ना साथ ल्याए। हर्षदेवले काठमाडौँ जान नपरोस् भनी जगजित् पाँडेसँग फिराद गरे। अमरसिंह थापाका तजबीजलाई जगजित् पाँडे नाघ्न सक्दैनथे। यस कारणले यिनले पनि काठमाडौँ जानैपछि भन्दा गङ्गौलीसम्म साथमा आए। तर त्यहाँ मुकाम भएका रातमा पहराको आँखा बचाई हिमालतिर भागे। एक भयङ्कर मानिसलाई उम्काई जगजित् पाँडे हतार हतार गरी प्युठाना आइपुग्दा आफ्ना साथमा रहेका भारदार सैनिकहरू खोसिएको र चीनसँग मुलह भएको सभाचार पाए।

११। भारतवर्षमा स्थापना भएका अङ्ग्रेजी राज्यका पहिला गभर्नर जनरल वारेन हेस्टिङ्सले मरहटा राज्यसङ्घको शक्ति गिराउनमा दिलोज्यान दिँदा पनि सफल नभएका हुनाले यिनका उत्तराधिकारी लार्ड कर्नवालिसले जितिएका प्रदेशमा राम्रो शासन चलाउनमा समय लगाए (ई. सं. १७८५-९३)।^{२३} यिनका शासनकालमा काली नदीदेखि अलकनन्दासम्म नेपाल राज्य फैलिएको र पहिला पटक नेपाल राज्यले भोटलाई हराएको हुनाले नेपाल-उपर यिनको विशेष दृष्टि पर्नु स्वाभाविकै थियो। यस समयसम्म अङ्ग्रेज र नेपाली सरकारहरूमा कुनै प्रकारको सन्धि भएको थिएन। अङ्ग्रेजहरू राजनैतिक सन्धि गर्न चाहन्थे। तर यस तरहको सन्धि गरेर नेपालमा अङ्ग्रेजको पाइलो पर्न दिन नेपालीहरू चाहँदैनथे। तैपनि नाता जोड्नाका निमित्त नेपालबाट गजराज मिश्रज्यू गई बनारसका रेजिडेन्ट मिस्टर डन्कनसँग मिलेर ई. सं. १७९२ का १ मार्चमा^{२४} बराबरीको व्यापारी सन्धिपत्र गरे। यसमा व्यापारसम्बन्धी शर्त मात्र थिए; जो काममा उपयोग हुन सकेनन्।

२१. श्रावणका अन्त्यमा।

२३. वि. सं. १८४२-१८५०।

२२. आश्विनका मध्यमा।

२४. वि. सं. १८४९ फागुन २० गते।

वि. सं. २००७-८ मा आफूले देखेसुनेका र आफ्नो मनमा लागेका कुरा

- नयराज पन्त

[वि. सं. २००७ मा नेपालमा जुन परिवर्तन आयो, त्यो संसारमा भएको परिवर्तनद्वारा प्रेरित थियो । यसमा सन्देह छैन । तर श्री ५ त्रिभुवनबाट वि. सं. २००७ को कार्तिक महीनामा जुन काम भयो, त्यसले सो परिवर्तनको मूर्त रूप हामी नेपालीहरूको अगाडि ल्याइदियो । श्री ५ त्रिभुवनबाट सो काम नभएको भए संसारको परिवर्तनबाट प्रेरणा पाएर पनि नेपालले कुन रूप लिन्थ्यो, यो कुरा यसै गरेर भन्न म त सकिदैनं । श्री ५ त्रिभुवनबाट यस्तो काम हुन्छ भन्ने कुराको मेरो मनमा आभाससम्म पनि थिएन ।

काठमाडौंमा भएका घटना मैले जस्तो देखेँ, जस्तो सम्झेँ, त्यसै बेला मैले लेख्दै लगेँ । म कहिले नेपालीमा, कहिले संस्कृतमा लेख्छु । धेरै कालसम्म रहोस् भन्ने भाव हुँदा म संस्कृतमा लेख्छु । त्यस कारण वि. सं. २००७ का परिवर्तनमा आफूले देखेसुनेका र आफ्नो मनमा लागेका कुरा मैले संस्कृतमा त्यसै बेला लेख्दै गएँ । मैले लेखेका लेख वि. सं. २०१० तिर ज्ञानमणि नेपालले साफी गरिदिए । अहिले वि. सं. २०४१ मा मैले लेखेको मूल ज्ञानमणिले साफी गरेको प्रतिसँग भिडाई महेशराजले छापाखानामा पठाउने रूप तयार गरिदिए । गद्यभागको नेपालीमा उल्था पनि महेशराजले नै गरिदिएका हुन् । यसैले ज्ञानमणि र महेशराज दुबैलाई धन्यवाद छ । यो लेख पूर्णमामा क्रमशः प्रकाश गर्दै जाने विचार गरी उठानका केही भाग अहिले प्रकाश गरिएका छन् । यिनको परीक्षा गर्ने अधिकार सबैलाई छ ।]

सप्तखखद्वि[२००७]मिते वैक्रमाब्दे
सौरस्य कार्तिकस्य द्वाविंशे दिवसे भौमे
महाराजाधिराजेन त्रिभुवनवीरविक्रमशाहेन राज्यस्य त्याजनात्
तत्पौत्रेण त्रिवर्षेण शिशुना
ज्ञानेन्द्रवीरविक्रमशाहेन सिंहासनारोहणम्

(१)

सौरस्य कार्तिकमासस्यैकाविंशे दिवसे कार्तिककृष्णैकादश्यां गृहजनेषु मम मातृष्वसेयं रामजीं मां च विना सर्वेऽप्यतण्डुलभोजिन आसन् । व्रतपरायणा द्विषष्टिवर्षाऽपि मम माताऽऽवयोः स्नेहेन प्रातः सायं चौदनमपचत् । पाठशालाया आगत्य किञ्चिद् भृष्टं

मर्कटान्नमपि मूलकोपदंशमभुञ्जि । एतेन समधिकेन भोजनेन रात्रौ काचिल्लघ्वी
पीडोदरे समुदपादि । रात्रौ चतुर्वादनसमये पुरीषोत्सर्गं विधायाऽहं नैसर्गिकेणाऽभ्यासेन
शास्त्रविषयकं मननं प्रारप्सि । तस्मिन् दिने शरीरस्य गुरुतया वा मननानन्देन वा साव-
काशतया वा व्यलम्बिषि । प्रातः सप्तवादनसमये मम मातुलो बहिर्देवदर्शनं विधायाऽगतः
किमिति त्वं विलम्बस इति प्रावोचत् । अहं तु नास्ति किमपि कारणमिति प्रावोचम् ।
मम मातुलः महाराजाधिराजो राज्यं त्यक्त्वा बहिर्गच्छतीति किंवदन्ती श्रूयते, प्रारिप्सिता
द्यूतक्रीडाऽप्यरोधि, न जाने किं भविष्यतीति कथयित्वा कार्यवशेन पुनरपि बहि-
रगमत् ।

अहमपि स्वं स्नानसन्ध्यापाठादिकं समाप्य भाषाप्रथमपरीक्षाया गणितविषयकाणि
पत्राणि परीक्षितुं तत्परोऽभूवम् । तदानीमेव मम मातुलः पुनरप्यागत्याऽवोचत्— महाराजा-
धिराजस्तु सपुत्रो भारतीयराजदूतस्य चन्द्रेश्वरप्रसार्दासिहस्य सन्निधिं गत इति श्रूयत
इति ।

तदनु भोजनं विधाय स्वाध्यायं प्रारिप्सुं मां मम मातृष्वस्त्रीयो रामजीरभ्रं लिहात् स्तम्भ-
रूपात् प्रासादाद् (ध्रुवाद्) उच्चरंस्तूर्यध्वनिः श्रूयते, स च लोकानाह्वातुकामो भवेदिति
प्रावोचत् ।

ततश्च स्वं वैतनिकत्वसूचकं सुवर्णमय्या सरस्वत्याऽलङ्कृतं शिरस्त्रं परिधायाऽहं बहिरगमम् ।
इतस्ततो बम्भ्रम्यमाणोऽपि किञ्चित् तत्त्वं नाऽद्राक्षम् । केवलं पिहितं महाराजाधिराजद्वारं
दूराद् विलोक्याऽतपे सञ्चरतो मम स एव मननाभ्यास एव सखाऽभूत् ।

तदनु पाठशालीयैः पण्डितैः समेतोऽहं तैरेव कृतनिदर्शनो द्वारपालतां गतेन हनूमता समधि-
ष्ठितं प्राचीनं प्रासादमगमम् । तत्र च भूयांसो राजकीयाः पुरुषाः समवेता अभूवन् ।
पञ्चशताधिकं वार्षिकवेतनभुजो [स्वर्णपदाङ्कितशिरस्त्रभाजः] राजकीयाः पुरुषास्तत्र
समवयन्त्विति राजकीयाऽऽज्ञाऽभूदिति तत्रैवाऽश्रौषम् ।

ततः क्रमेणोच्यमाने जनसम्मर्दे पादोनद्विवादनसमये बहिरवस्थिता अस्मादृशा जना अप्यभ्यन्तरं गन्तुमन्वमंसत ।

तत्र नृत्यनाथेन समलङ्कृते प्रधान आयताकृतावङ्गणे मध्यभागस्थिता पाषाणमयी वेदि-
द्वादशस्तम्भप्रतिष्ठितेन स्तम्भशिरोभागस्थसुवर्णकलशालङ्कृतेनाऽरुणेन वितानेन समलङ्क-
कृताऽर्दाशि । वेदिभूमिः श्वेतेन प्रच्छदपटेनाऽच्छादिताऽभूत् । वेद्याः प्रान्तश्च रक्तेन वस्त्रेण
समलङ्कृतोऽभूत् । प्रच्छदोपरि पश्चिमाभिमुखानि त्रीणि स्वर्णसिंहासनान्यस्थापयिषत ।
मध्यमं नागच्छत्रसनाथं विपुलं सिंहासनमभितो लघुनोः सिंहासनयोः स्थितिरभूत् ।
आसन्नत्रिंशत् मन्धाः परितः अस्थापयिषत । वेदिं दक्षिणेन कृष्णशिरस्त्राणा रक्तोपरिवस्त्राः
कृष्णाधोवस्त्राः कृष्णानुपदीना अग्न्यस्त्रपाणय आसन्नशताः सैनिकास्तिसृषु पङ्क्तिषू-
त्तराभिमुखा अवास्थिषत । वेद्याः पूर्वस्मिन् विभागे महाराजस्य मोहनशमशेरस्याऽङ्ग-
रक्षकाः सशस्त्राः सैनिका अस्थुः । पश्चिमायां दिशि पाषाणमये भागे महाराजाधिराजस्य
महाराजस्य गुर्वादीनां च कुलीनाः कृतस्थितयोऽर्दाशिषत । चित्रग्राहकः सपुत्रो बालकृष्ण-
शमशेरस्तत्सदृशा अन्ये च तत्रैव कृतपदा अभूवन् । अस्मादृशा जनाश्च दक्षिणस्मिन्
विभागे यत्र तत्र कृतसन्निवेशा अभूवन् ।

द्विवादनसमये मन्त्रित्वसनाथेन प्रधानसेनापतिपदेन समलङ्कृतो बबरशमशेरः समा-
गत्याऽभिवादनग्रहणपूर्वकं वेद्यां स्थापिते लघुनि वामस्थे स्वर्णसिंहासने समुपाविक्षत् ।
तदानीमेवाऽशीत्यधिकवया धर्माधिकारो राजगुरुर्हरेस्वराजो बबरशमशेरस्य शिरसि
दक्षिणकरन्यासपूर्वकमाशिषं प्रयुज्य कस्मिंश्चित् काष्ठमय आसनेऽवात्सीत् । तदानीमेवा-
ऽन्येऽपि महापदभाजो राणावंश्याः काष्ठमयान्यासनान्यलमकार्षुः । केषुचनप लेषु व्यतीतेषु
सेनानीर्विजयशमशेरो राणागुरुं कोषाध्यक्षं छत्रनाथमाहूय द्विसहस्रमितानि रूप्यकाण्या-
हर्तुमादिक्षत् ।^२

सार्धद्विवादनसमये महाराजो मोहनशमशेरः सपादत्रिवर्षं बालकं भाविन् महाराजाधिराजं
पुरस्कृत्याऽगमत् । विविधचित्रसनाथं स्वर्णमयमातपत्रं तमलङ्ककुर्वदर्दाशि । तदातपत्रं महा-

राजाधिराजस्य भवेत् । ततश्च वेद्यां समुपविष्टाः सर्वेऽपि ततोऽवतीर्य भाविनमधिपतिं बालकं महाराजं मोहनशमशेरं च सदकार्षुः । तदनन्तरमेव बालकं पुरस्कुर्वन् वेदिमवारुक्षन्मोहनः । सर्वेऽधिष्ठितमहापदा जना अपि तमन्वगुर्वेदिम् । तत्र च मोहनचोदिता राजपुरोहितादयो बालकं सिंहासने मन्त्रपाठपूर्वकं न्यधुः । राजकिरीटमपि बालकस्य प्रभोः शिरोऽलमकार्षीत् । राजगुरुर्ह्यमराजो बालकस्य प्रभोः शिरः किरीटभारं वोढुं न शक्नुयादिति स्वहस्तेन किरीटमधार्षीत् । वेद्यां लब्धपदाः सर्वे महापदभाजो महाराजमोहनादयो यथाक्रमेण महाराजाधिराजं भूमौ रूप्यकन्यासपूर्वकमनंसिषुः । तदनु यत्र तत्र स्थिता अस्मदादयो जना अपि स्वाग्रायां भूमौ रूप्यकन्यासपूर्वकमभिवादानायाऽचोदिषत ।

तदनु च बालकं महाराजाधिराजं पाणौ गृहीत्वा महाराजः कतिचित् पदानि प्रचलंश्च बालकं धात्रीपीठगतं कृत्वा तुलजाप्रसादग्रहणपूर्वकं नृसिंहादीन् देवान् सभक्ति रूप्यकार्पणपूर्वकं दर्शयित्वा चतुर्भां रक्तैरश्वैः सनाथे रथे स्वदक्षिणभागे संस्थाप्य जुद्धसडकरथयया स्वं सिंहप्रासादं प्रायात् ।

२००७।७।२२।३

(२)

सप्तखखट्वि [२००७] वैक्रमाब्दे कार्तिककृष्णैकादश्यां सोमे [सौरस्य कार्तिकस्यैकविंशे दिवसे] श्रीमहाराजाधिराजस्त्रिभुवनवीरविक्रमशाहो जायाभ्यां त्रिभिः पुत्रैर्द्विभ्यां स्तुषाभ्यां [ज्येष्ठस्य पुत्रस्य वध्वा मरणेनाऽवशिष्टाभ्यां द्वितीयतृतीययोर्वधूभ्यां = राजर्षेर्जुद्धशमशेरस्य प्रपौत्रोभ्यां] तृतीयकनिष्ठाभ्यामनूढाभ्यां युवतिभ्यां पुत्रीभ्यां ज्येष्ठेन पौत्रेण चेति दशभिः स्वैर्गृहजनैः सह प्रातर्दशवादनसमये मृगयाव्याजेन चतुर्भिर्वाङ्गपयानैः स्वस्मात् प्रासादान्निर्गत्य भारतीये दूतावासे [स्वं पदं विहाय भारतं जग्मुषः श्रीमोहनभ्रातुः सेनाध्यक्षस्य कृष्णशमशेरस्य हर्ष्ये] भारतीयराजदूतं चन्द्रेश्वरप्रसादसिंहं समाशिश्राय ।

तस्मिन्नेव दिवसे लब्धवृत्तान्तस्य श्रीमहाराजस्य मोहनस्याऽदेशेन तस्य भ्रात्रीयः सेनाध्यक्षोऽर्जुनशमशेरस्तथा मोहनपुत्रः सेनाध्यक्षो विजयशमशेरश्च तत्र श्रीमहाराजाधिराजस्य भावमवगन्तुं प्रययतुः, परं श्रीमहाराजाधिराजः स्वामदर्शनेच्छां प्रकटयामास ।

एकवादनानन्तरं महापदाधिष्ठिता राणावंश्या राजगुर्वाद्यश्च समुपस्थिताया इतिकर्तव्यताया निर्धारणाय मोहनस्याऽदेशेन सिंहप्रासादे समवेयुः । तेषां निर्णयश्च जङ्गबहादुरेण श्रीराजेन्द्रविक्रमे वेदखनवरूपमिते [१९०४] वैक्रमाब्दे वंशाखमासे कृतं [राजेन्द्रस्य राज्यादवरोपणं तत्पुत्रेण सुरेन्द्रेण सिंहासनस्याऽरोपणं च] विधिमनुययौ ।

तदुत्तरस्मिन् दिवसे प्रातः सप्तवादनसमये मोहनस्याऽदेशेन चतुर्विंशतिशताधिकैर्वाषिक-वेतनभुजः सैनिका आधिकरणिकाश्च तथा संसदः सदस्याः सिंहप्रासादे समवेयुः ।

तत्र च श्रीमहाराजाधिराजस्य राज्यादवरोपणं तत्पौत्रेण शिशुना सिंहासनस्याऽरोपणस्येच्छां महाराजाधिराजे निवेद्य बालकस्य याचनमनुष्ठेयम्, स्वं पौत्रमत्यक्तवति च महाराजाधिराजे पितामहादिभिः सहैव न गतेन द्वितीयेन पौत्रेण सिंहासनस्याऽरोपणमेव सर्वैः स्वीचक्रे । समुपस्थिता जनाश्च स्वेन हस्तलेखेन राजेन्द्रविक्रमस्य वृत्तान्तं पुनरप्यनुष्ठेयतां प्रापयामासुः ।

तत्रोपस्थितेष्वसन्नसार्धद्विशतमितेषु जनेषु शताधिका राणावंश्या आसन्नदशा राजगुरव आसन्नशताश्चाऽन्ये जना बभूवुः । तेषु शतमितेषूपदशान् संसदः सदस्यानन्तरेण सर्वेऽपि राजकीयवृत्तिभुज एव बभूवुः । तेषु वार्तेषु केचन महाराजाधिराजवंश्याः शाहाः केचन थापादिप्रतिष्ठितकुलीना अन्ये बहवश्च साधारणकुलजा जना बभूवुः । सदस्या अपि राजकीयकृपाभिलाषिण एव बभूवुरिति मे प्रतिभाति ।

मौर्यं बृहद्रथनृपं तरसा निहन्तुः सेनाश्रतो बलवतः पृतनाधिपस्य ।

शुङ्गस्य तद्धि चरितं बहवो मनुष्याः स्वीचक्रिरे विदधते दधते पुरा किम् ॥१॥

को नाम शक्तिरहितस्य नरस्य पक्षं न्याय्यं हि धार्मिकमतोऽपि समाश्रयेत ।

लोकोपकारकविधौ बहुलालपोऽपि वादो च मौनमभजत् समुपस्थितेऽर्थे ॥२॥

इत्थं विलोक्य नितरां जगतः प्रपञ्चं स्वार्थाकुलं पुनरबोधहतं च लोकम् ।
कर्तव्यजातमविदन् नितरां सखेदः चिन्ताकुलेन मनसा समयाकरोमि ॥३॥

२००७।७।२४।५

(३)

सप्तव्योमखबाहुभिः [२००७] प्रमिततां यातेऽब्दके वैक्रमे
मासे बाहुलसंज्ञके हिमकरे क्षीणाङ्गतां गच्छति ।
वारे चन्द्रमसस्तित्थौ शशिधरा [११] तुल्ये रवौ जाग्रति
जायाभ्यां तनयैः समं त्रिभुवनो राजाधिराजो गृहात् ॥१॥

आखेटच्छलतो जगाम निभृतं पाशान्मुमुक्षुर्दृढाद्
दूयं भारतवर्षजं विदधतश्चन्द्रेश्वरस्याऽन्तिकम् ।
मन्त्रित्वं प्रभुतान्वितं निजहठादाक्रम्य राज्यं समं
स्वां वृत्तिं विदधच्छतेन शरदां राणान्वयोऽकम्पत ॥२॥

ब्रन्दित्वं समुपेतु भूपतिरसौ राज्याच्च्युतः सत्वर-
मस्माकं प्रभुता लसत्वतितरामित्याशया सत्वरः ।
दासान् स्वानुपहृय मूकवचसो राणाग्रणीर्मौहनो
नप्तारं नृपतेस्त्रिवत्सरशिशुं राज्ये समारोपयत् ॥३॥

दायादाः प्रभुतां छलेन बहवः संत्याजिता मौहनीं
लक्ष्मीं नाशयितुं सयत्नहृदया आसन् क्रुधोद्वेजिताः ।
ते कालं समुपागतं निजहितं मत्वा प्रजानायक-
मन्यत्वं दधतः प्रजासु बहुलं द्रोहं समावर्धयन् ॥४॥

आसन् केचन शिक्षिताः प्रकृतितो राणान्वयद्रोहका-
स्तेषामेव बलात् तराड्विषये तैर्द्रोहो आपाद्यत ।
लब्ध्वा भारतमन्त्रणां नरपतिश्चन्द्रेश्वरस्याऽश्रयाद्
दिल्लीं भारतवर्षमुख्यनगरीं प्रायाद् विमानस्थितः ॥५॥

लोकानां हितसाधनं न चरतो दासायमानां प्रजां
 कुर्वाणस्य नृपं ह्यलेन नयतो बन्धाश्रयं जीवनम् ।
 कृत्वा दीननिपीडनं निजहठात् सङ्गृह्य राष्ट्रात् स्वयं
 राशेर्द्रव्यमयस्य दूरविषयेऽवस्त्रावणं कुर्वतः ॥६॥

पाश्चात्त्येषु विलासवस्तुषु रसं सर्वात्मना विभ्रत
 आलस्यं श्रयतो नयं न भजतो राणान्ववायस्य च ।
 राज्ये लोपमियाय साहसिकता वैदुष्यमस्तं ययौ
 नीचा चाटुकथा ससार परितो द्रव्याद्धिसंवर्द्धिका ॥७॥

सर्वं भारतवर्षमेव तरसा भोग्यं स्वकं कुर्वता-
 माङ्गलानां पदमेव केवलमभूद् राणाश्रयः सन्ततः ।
 हंहो षष्ट्यधिकाः समा व्यतिययू रीत्याऽनया दुःखदा
 दारिद्र्योपहताः प्रजाः प्रतिदिनं नीचात्मतां भेजिरे ॥८॥

हित्वा प्रजाजनहितं स्वसुखं समीप्सन् नानाविलासविषयैः समयं निनीषन् ।
 राणान्वयो निजनृपे न बभार भक्तिं नाशं परादधिगतं सुखमेव भेजे ॥९॥

आङ्गलान् समाश्रितवता निजकौशलेन तद्द्वार्तवृत्तिमपि लब्धवता प्रकामम् ।
 राणान्वयेन सहठं परिभुज्यमाना नेपालभूमिरधुना गतिमिच्छतीव ॥१०॥

पाश्चात्त्यभावपरिदूषितमानसेन लोकस्थितिं न विदता लषता विलासान् ।
 आत्मानमेव दधता च महाजनेन कष्टा भवेद् बत धृताऽपि हि लोकयात्रा ॥११॥

राणारुणस्य महसा परिभूयमाना लोना विभिन्नमतजातिभराजयस्ताः ।
 तस्मिन् समाश्रयति पश्चिमशैलशृङ्गं भूयः पुराकृतपदाः परितो विभान्ति ॥१२॥

२००७।०।२९।५

पाश्चात्त्यशिक्षणबलाद् भरतस्य वर्षे वर्णव्यवस्थितिरियं विलयं समेति ।
 नेपालमण्डल इहाऽपि मितैरहोभिः सा पद्धतिः क्षयगतिं क्रमशः पुरैति ॥१३॥

व्योमर्तु[६०]वर्षवयसं प्रजया विहीनं विश्वस्ततामुपगतं स्वपितृव्यमेव ।
हत्वा छलान्नृपतिना दशवर्षकेण राज्याधिकारमखिलं किल लेखायित्वा ॥१४॥

दायादवर्गमखिलं तरसाऽपसायं भूपं प्रजाश्च सममेव हठान्निगृह्य ।
मोहान्धकारविवशान् सकलान् विधित्सुर्वीरोऽनुजैः सह चिराय कृतित्वमाप ॥१५॥

राणान्वयान्धतमसे परितः प्रवृद्धे शाहारुणे भजति दीनतमामवस्थाम् ।
शौर्यं विहाय नृमनोऽवनतं क्रमेण लालाटिकत्वमभजत् शरदां शतेन ॥१६॥

प्रतिनियतजनस्थास्ताः समस्ताश्च शक्तीः क्रमविरचितयोगैरात्मसात् संविधाता ।
सकलमपि च राज्यं नैजराज्यं विधित्सन्नलभत न हि काले शासकः स्वं सहायम् ॥१७॥

स्वैरं विलासमुभगं समयं निनीषोरालम्बनं दृढतरं परतः समीप्सोः ।
सेव्यस्य सेवकजनस्य च ते विलासा राष्ट्रं चिराय गतजीवितमेव चक्रुः ॥१८॥

नगगगनखनेत्रैः[२००७]संमिते वैक्रमाब्दे उपचयमुपयाते शीतरश्मौ सहस्ये ।
प्रतिपदि विधुवारे नूतनया राजनीत्या स्वचरणविनिवेशोऽकारि नेपालदेशे ॥१९॥

निजजनपदमर्त्यान् दासवत् संविधित्सुः परजनपदगोतां कामपि ख्यातिमीप्सुः ।
अहिभयमपि हेयं मन्यमानो हठेनाऽशुभगतिमभिपेदे शासको बाह्यानीत्या ॥२०॥

विद्राव्य रक्षनिवहं विविधैः प्रयत्नैः कारागृहं सुकरनिष्क्रमणं विधाय ।
दुष्कर्मनष्टधिषणान् विहितापराधान् मर्त्यानिवाप्तजनसैनिकतान् निगद्य ॥२१॥

राणाकुलस्य विलयं लघतां जनानां नीतिज्ञताविधुरयैव धिया प्रयुक्ताः ।
तास्ता अनेककृतयो बहुलप्रजानां भूयिष्ठसंक्षयविधौ करणान्यभूवन् ॥२२॥

बाह्योपजापवशगस्य नयं न वेत्तुः स्वैरं प्रलप्य चरतो हि महाजनस्य ।
उच्चैः स्वरेण नगरे सकलेऽपि दीर्घः क्षोभो भवेदिति दरोऽजनि शासकस्य ॥२३॥

रथ्यासु कान्तिपुरजासु महीयसीषु स्वान् सैनिकान् दृढतनून् धृतवह्निशस्त्रान् ।
रात्रिन्दिवं निदधतैव हि शासकेन सर्वाऽपि नागरगतिः सहठं न्यरोधि ॥२४॥

स्वं पैतृकं नृपपदं समधिष्ठितोऽपि राजोचितेन विनयेन न सञ्चरिष्णुः ।
राजेन्द्रविक्रमधरापतिरन्वयं स्वं राणाकुलस्य वशगं विदधे चिराय ॥२५॥

तद् बन्धनं दृढतरं प्रविहातुमिच्छौ भूपेऽधुनातन इतोऽपसृतेऽपदेशात् ।
प्राप्ते च भारतभुवा विहितां सपर्यां राणाकुलं निजशिरोऽवनतं चकार ॥२६॥

प्रायो धनं समधिगम्य विलासजेषु भावेषु मानुषगणः प्रसितत्वमेति ।
यद्वेतुको विविधवर्णमयश्च वंशः स्वं गौरवं द्रढयितुं प्रभृतां न याति ॥२७॥

राणान्वयोऽपि निजवंशजनेर्विरोधाद् दौर्बल्यमाप्य नृपतेश्चरिताच्चकम्पे ।
कालं प्रतीक्ष्य निवसन् स्वहितं विधित्सुनेतृब्रुवो जनगणः प्रमदं च भजे ॥२८॥

स्वां भावनां समवलम्ब्य गतिं विधातुं नैव क्षमत्वमुपयाति महाजनस्तु ।
धूर्तोपचाल्यमथ स्वं हृदयं च विश्रुत् किञ्चिद् गतानुगतिकत्वमयं विधत्ते ॥२९॥

लोकस्थितिं परिणतिं दधतीं रयेण यान्तीं क्षयं प्रतिदिनं प्रकृतिं निजां च ।
दृष्ट्वा नयोदितपथेन गतिं ग्रहीतुं राणाकुलं न यतनं विदधे कदाचित् ॥३०॥

त्यक्त्वा जगत्स्थितकरीः सकलाश्च विद्या दासत्वमेव भजतो हि महाजनस्य ।
सम्पर्कतो गलितधीविभवः क्रमेण नो वाच्यतां भजति वा किमु शासकोऽपि ॥३१॥

आङ्गलान् महामतिमतो बलशालिनोऽपि संवीक्ष्य तत्पदगतिं श्रयतश्चिराय ।
नेपालशासकगणस्य विलासयोगात् षाड्गुण्यदर्शनमतिः क्रमशो विलिल्ये ॥३२॥

तत्त्वेप्सुतारहितहृत्सु बुधव्रजेषु दासत्वमेव सकलैः करणैः श्रितेषु ।
लोकस्थितिं हितकरीं प्रतनां चिराय संरक्षितुं जगति कोऽपि न चेष्टते स्म ॥३३॥

प्राचीनपद्धतिरथो शनकैविनाशं प्राप्नोन्न नूतनकृतिश्च दृढप्रतिष्ठाम् ।
प्रायाद् विपर्ययमसेवत लोकयात्रा दीनाः प्रजाः प्रतिदिनं क्षयमाश्रयन्ते ॥३४॥

स्वां सम्पदं जनपदं सकलं विधित्सौ सर्वाः प्रजा अपि च दासतया युयुक्षौ ।
रिवथं स्वकं सहठमेव बर्हिनिनीषौ राणाकुले जनमनस्तु कथं रमेत ॥३५॥

शक्तान् निजानपि जनांस्तरसा जिहासौ लालाटिकान् बहुलया कृपया जिघृक्षौ ।
स्वरं विलासकरणैः समयाचिकीषौ राणाकुले जनमनस्तु कथं रमेत ॥३६॥

गोपायने स्वविषयस्य विधेयरूपां साङ्गामिकीमपि कृतिं न समां बुभुत्सौ ।
अन्याश्रयेण सुखमेव निवस्तुकामे राणाकुले जनमनस्तु कथं रमेत ॥३७॥

कोश्यादिभूरिधुनिभिः परिवेष्टिते स्वे देशेऽपि नाविकबलं नहि कर्तुकामे ।
कालोचितेन खचरेण बलेन हीने राणाकुले जनमनस्तु कथं रमेत ॥३८॥

वि. सं. २००७ कार्तिक २२ गते मङ्गलवार

श्री ५ महाराजाधिराज त्रिभुवनवीरविक्रम शाहको राज्य छुटाएर

मौसूफका नाति तीन वर्षका बालक ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहको सिंहासनारोहण

कार्तिक २१ गते कार्तिककृष्णएकादशीको दिन सानीआमाका छोरा रामजी र मबाहेक घरमा अरु सबै जना भात नखाने (एकादशीको व्रत बसेका) थिए । बर्तालु मेरी आमाले बासट्टी वर्षकी भए पनि हाम्रो मायाले बिहान बेलुका भात पकाउनुभयो । पाठशालाबाट आएपछि पनि भुटेको मकं मूलाको अचारसँग मंले अलिकति खाएँ । यो बढ्ता खानाले राति अलिकति पेट दुख्यो । राति चार बजे दिसा गरीवरी स्वाभाविक अभ्यासले गर्दा पढेको सम्झन थाले । जोउ गह्रुङ्गो भएर हो कि, पढेको सम्झँदा सम्झँदै भएको आनन्दले हो कि बिदा भएर हो कि किन हो, मंले त्यस दिन बियाँलो गरेँ । बाहिर गई देवताको दर्शन गरी मामा सात बजे घर फर्कनुभयो र तँले किन बियाँलो गरेको भनी उहाँले भन्नुभयो । मैले त्यसै भनेर भनेँ । श्री ५ महाराजाधिराजबाट राज्य छोडेर बाहिर सवारी हुन्छ भन्ने सुनिन्छ, फुवन लागेको जूवा पनि नफुवने भयो, के हुन्छ भनी भन्नुभएर काम परेकोले उहाँ फेरि बाहिर जानुभयो ।

म पनि आफ्नो नुहाइघुवाइ सन्ध्या र पाठ सिद्धचाई भाषा प्रथमपरीक्षाको गणितका पत्र जाँचन लागे । त्यसै बेलम मामा फर्कनुभयो र शाहजादाहरूसाथ महाराजाधिराजको हिन्द राजदूत चन्द्रेश्वरप्रसार्दासहकहाँ सवारी भयो भन्ने सुनिन्छ भनी उहाँले भन्नुभयो ।

त्यसपछि भात खाएर म पढ्नै सारोको थिएँ, धरहराबाट बिगुल लाग्यो, मान्छे जम्मा गर्न होला भनी रामजीले भने ।

त्यसपछि आफूलाई जागीरे भनी जनाउने, सरस्वती भएको सुनको ब्याज भएको टोपी लाएर म बाहिर गएँ । यताउता घुमे पनि केही देखिनँ । महाराजाधिराजको दरबारको बन्द ढोका टाढाबाट हेरेर घाममा हिँडिरहँदा पढेको कुराको त्यही सम्झना नै मेरो सँगी थियो ।

पाठशालाका पण्डितजीहरूले जानुपर्छ भनी भन्नुभएकोले म उहाँहरूसँगै हनूमान्ढोकादरबार गएँ । त्यहाँ जागीरदारहरू निकै भेला भएका थिए । वर्षको पाँच सय र त्यसभन्दा बढी खाने [सुनको ब्याज भएको टोपी लाउने] जागीरदारहरू भेला हुनु भन्ने उहाँ भएको छ भन्ने पनि मैले त्यहीँ सुनेँ ।

भोड बढ्दै गएकोले बाहिर बसेका हामी जस्ताले पीने दुइ बजे भित्र जाने अनुमति पायो ।

त्यहाँ नासलचोकमा बीचको डबलीमा सुनका गजूर भएका बाहुवटा खामामाथि रातो चँडुवा टाँगेको देखियो । डबलीमा सेतो तन्ना कसिएको थियो । त्यहाँ वरिपरि कापेट ओछ्याइएको थियो । तन्नामाथि पश्चिम फर्काएर सुनका तीनवटा सिंहासन राखिएका थिए । बीचमा राखिएको, नामको छतरी भएको ठूलो सिंहासनको दायाँ बायाँ दुइटा सिंहासन राखिएका थिए । चारैतिर गरी तीसवटा जति मेच राखिएका थिए । डबलीको दक्षिणतिर कालो टोप, माथि रातो तल कालो लुगा, कालो जुत्ता (जङ्गी पोशाक) लाएका, हातमा बन्दूक लिएका सय जना जति सिपाही तीन लहरमा उत्तर फर्केर उभिएका थिए । डबलीको पूर्वपट्टि श्री ३ महाराज मोहनशमशेरका हतियार भिरेका गारत उभिएका थिए । पश्चिमपट्टि पेटोमा साहेबज्यू चौतरिया, राणाजी र गुरुपुरोहितहरू उभिएका देखिन्थे । फोटोग्राफर बालकृष्णशमशेर छोरामेत त्यहीँ हुनुहुन्थ्यो, उहाँ जस्ता अरु पनि त्यहीँ थिए । हामी जस्ता मानिसचाहिँ दक्षिणपट्टि यताउता थियौँ ।

दुइ बजे मिनिस्टर यान्ड कन्यान्डर-इन-चीफ बबरशमशेर आउनुभयो, सलामी लिई डबलीमा बायाँतिर राखिएको सुनको सानो सिंहासनमा बस्नुभयो । त्यही बेला बबरशमशेरको शिरमा आफ्नो दाहिने हात ढोगाएर असी वर्ष पनि नाघिसकेका धर्माधिकार बडामुरुज्यू हेरम्बरराज काठको मेचमा बस्नुभयो । ठूला ठूला दर्जाका राणाजीहरू पनि त्यही बेला काठका मेचमा बसे । केही मिनेट बितेपछि ज. विजयशमशेरले राणाजीका गुरु, खजाञ्ची छत्रनाथलाई बोलाएर दुइ हजार रुपियाँ ल्याउन अह्वाउनुभयो ।

अब श्री ५ महाराजाधिराज भइबस्ने सवा तीन वर्षका बालकलाई अघि लगाएर श्री ३ महाराज मोहनशमशेर सवा दुइ बजे आउनुभयो । थरोथरोका चित्र भएको सुनको छाता उहाँलाई ओढाइएको देखियो । त्यो छाता श्री ५ महाराजाधिराजको होला । डबलीमा बसेका सबै जनताले अनि त्यहाँबाट ओह्लोँ अब श्री ५ महाराजाधिराज

मइबक्सने बालकमा र श्री ३ महाराज मोहनशमशेरमा आदर प्रकट गरे । त्यसपछि मात्र उहाँ बालकलाई अघि लिएर श्री ३ महाराज मोहनशमशेर डबलीमा उक्लनुभयो । ठूलाठूला मानिस पनि उहाँको पछि लागी डबलीमा उक्ले । त्यहाँ श्री ३ महाराज मोहनशमशेरले अह्नाएपछि गुरुपुरोहितहरूले मन्त्र पढीकन उहाँ बालकलाई सिंहासनमा राखे । श्रीपेज पनि बालक श्री ५ महाराजाधिराजलाई पहिराइयो । बालक श्री ५ महाराजाधिराजको माथले श्रीपेज थाप्न नसक्ला भनी नायब बडागुरुज्यू हेमराजले आफ्नो हातले श्रीपेज समातिराख्नुभयो । डबलीमा उक्लनुभएका श्री ३ महाराज मोहनशमशेरलगायत ठूलठूला मान्छेहरूले भुइँमा रुपियाँ राखेर मर्यादाक्रमअनुसार श्री ५ महाराजाधिराजको दर्शन गर्नुभयो । त्यसपछि यताउता बसेका हामी जस्ता मानिस पनि आफ्नो अगाडि भुइँमा रुपियाँ राखेर दर्शन गर्न भह्राइसौँ ।

त्यसपछि बालक श्री ५ महाराजाधिराजलाई हातमा लिएर श्री ३ महाराज केही पाइला हिँड्नुभयो । अनि बालक श्री ५ महाराजाधिराजलाई धाइको पिठचूमा बोकाएर तलेजु भवानीको प्रसाद लिईवरी भेटी चढाईकन नृसिंह आदि देवताहरूको श्री ५ महाराजाधिराजलाई दर्शन गराई श्री ३ महाराज चौघोडे बगमीमा मौसूफलाई दक्षिणपट्टि राज गराएर जुद्धसडक हुँदै सिंहदरबार जानुभयो ।

वि. सं. २००७।७।२२।३

२

जेठा कान्छा दुवै बडामहारानी, तीनै शाहजादा, दुवै जना बुहारी [श्री ५ युवराजाधिराजकी महारानीको स्वर्गवास भएकोले माहिली र कान्छी बुहारी = राजर्षि जुद्धशमशेरका पनातिनी], विवाह नभइसकेका साहिँला र कान्छा शाहजादी, जेठा नाति यति दश जना जहान लिई श्री ५ महाराजाधिराज त्रिभुवनवीरविक्रम शाहबाट वि. सं. २००७ कार्तिककृष्ण एकादशी सोमवार कार्तिक २१ गते शिकारको बहाना गरी बिहान १० बजे ४ वटा मोटरमा आफ्नो दरबारबाट निस्की हिन्दू दूतावास [श्री ३ महाराज मोहनशमशेरका भाइ, आफ्नो पद छोडेर भारत जानुभएका ज. कृष्णशमशेरको दरबार] मा भारतीय राजदूत चन्द्रेश्वरप्रसादसहकहाँ आश्रय लिइबक्स्यो रे ।

यो थाहा भएपछि त्यही दिन श्री ३ महाराज मोहनशमशेरको हुकूमले उहाँका भतिजा ज. अर्जुनशमशेर र श्री ३ का छोरा ज. बिजयशमशेर श्री ५ महाराजाधिराजको मनशाय बुकन तबहाँ जानुभयो रे, तर श्री ५ महाराजाधिराजबाट दर्शन बक्सेन रे ।

ठूलाठूला पदमा रहेका राजाजी र गुरुपुरोहित आदि अब के गर्ने भन्ने कुरा निधो गर्न श्री ३ महाराज मोहनशमशेरको हुकूमले एक बजेपछि सिंहदरबारमा भेला भए रे । वि. सं. १९०४ वैशाखमा जङ्गबहादुरले श्री ५ राजेन्द्रलाई गरे जस्तै [श्री ५ राजेन्द्रलाई गद्दीबाट उतारी उनका छोरा श्री ५ सुरेन्द्रलाई गद्दीमा राखे जस्तै] गर्ने निर्णय उनीहरूले गरे रे ।

वयंको चौबीस सय र त्यसभन्दा बढी खाने जङ्गी निजामती कर्मचारी र व्यवस्थापक सभाका सदस्यहरू श्री ३ महाराज मोहनशमशेरको हुकूमले भोलिपल्ट बिहान ७ बजे सिंहदरबारमा जम्मा भए रे ।

श्री ५ महाराजाधिराजलाई गद्दीबाट उतार्ने, मौसूफका बालक नातिलाई गद्दीमा राज गराउने कुरा श्री ५ महाराजाधिराजका जुनाफमा बन्ती चढाएर मौसूफका बालक नाति माग्नुपर्छ, मौसूफबाट नाति नबक्सेमा मौसूफसँग सवारी नभएका माहिला नातिलाई गद्दीमा राज गराउनुपर्छ भन्ने कुरा त्यहाँ सबैले एक मतले निर्णय गरे रे । त्यहाँ हाजिर भएका मानिसले यस कुरामा सही हाली राजेन्द्रविक्रमको पालाको कुरा दोह्र्याए रे ।

त्यहाँ हाजिर भएका साढे दुइ सय जति मानिसमध्ये सय जनाभन्दा बढी राणाजी, दश जना जति गुरुपुरोहित, सय जना जति अरू थिए । ती सय जनामध्ये दश जना जति व्यवस्थापक सभाका सदस्यबाहेक अरू सबै जागीरे थिए । ती जागीरेमध्ये केही साहेबज्यू चौतरिया, केही थापा आदि प्रतिष्ठित कुलका र अरू धेरै जसाचाहिँ साधारण कुलका थिए । व्यवस्थापक सभाका सदस्य पनि सरकारी निगाह नै खोज्ने खालका थिए जस्तो मलाई लाग्छ ।

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	२६	काठमाडौँ बाट	काठमाडौँबाट	२४	७	सङ्घाको	सङ्ख्याको
९	९	मैथिलाको	मैथिलीको	२५	९	आइ पुगेका	आइपुगेका
१२	२१	पृथ्वीमल्लदेवको	पृथ्वीमल्लदेवको	२७	२१	हत्याकाण्ड	हत्याकाण्ड
१३	११	स्टडइज्	स्टडइज्	३०	२१	ठलो	ठूलो
१४	१०	अधि	अधि	३०	२४	गर्ने	गर्न
१४	१९	पूनाबाट	पूनाबाट	३०	२८	काठमाडौँ बाट	काठमाडौँबाट
२०	१०	तिरहुते हरूसँग	तिरहुतेहरूसँग	३१	४	नलाने	नलाने
२०	१२	कारणबाट	कारणबाट	३१	४	बाँधी	बाँधी
२०	१४	मैथिली भन्दा	मैथिलीभन्दा	३४	१	क्रमेणोचीयमाने	क्रमेणोपचीयमाने
२२	३	सङ्ख्याको	सङ्ख्याको	३४	१९	केषुचनप लेषु	केषुचन पलेषु

पूरुणिमा (इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

का. मे. अ. द. नं. १५५/२४९

कार्यालय —

संशोधन-मण्डल

१०/३७४ बटु सवलबहाल, काठमाडौं, नेपाल

वि. सं. २०४१ फाल्गुन

प्रस अङ्कको मूल्य रु. १५।-

मुद्रक —

लुष प्रेस

ब १, ३७३ काठमाडौं — १